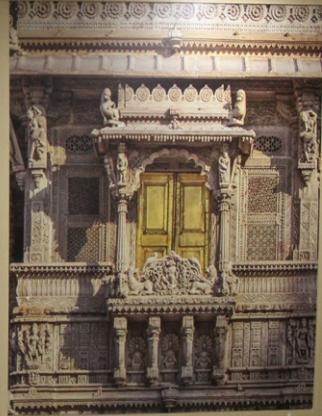

વિશ્વવિહાર

વર્ષ : 21 * અંક : 8 * મે 2019 * ક્રિ. ₹ 15

શ્રેષ્ઠ હઠીસિંહ કેમરોનિયલ સભાગૃહ

શ્રેષ્ઠ
હઠીસિંહ કેસરીસિંહ
સભાગૃહ

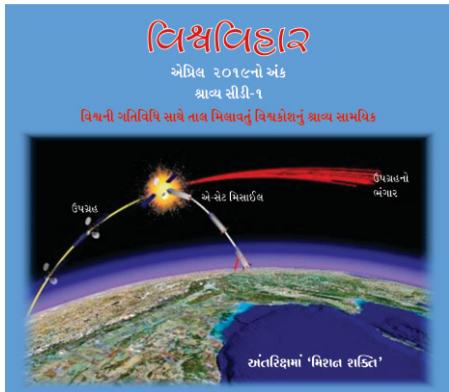
વિશ્વકોશભવનમાં
ઉદ્ઘાટન પામનારું સભાગૃહ

‘મોક-કોર્ટ’ નું એક દશ્ય

‘લોકશાહી સામેના પડકારો’
વિશે પી. કે. લહેરી

વિશ્વવિહાર : શ્રાવ્ય સામયિક રૂપે

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી કુમારપાણ દેસાઈ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાઈની બાજુઓ, બંધુસમાજ ચોસાયટી સામે,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજય ઓફસેટ,
સી.૧૨, બંસોધર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

છૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૫૦/-

લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. આ.થી જ મોકલવું.

વિશિષ્ટ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઇટ્રેઇટ)

[અહીં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લોખની છે.]

નવાં આચોજનો

૧૯૬૮ વિષયો ધરાવતાં ગુજરાતી વિશ્વકોશની સાથોસાથ જુદા જુદા વિષય પરનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન સતત ચાલુ રહ્યું છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓના જુદા જુદા વિષયો પર એ વિષયનો સર્વાંગી જ્યાલ આપે એવાં પુસ્તકો જુદી જુદી ગ્રંથશ્રેષ્ઠોઓ મારફતે પ્રગટ થતાં રહ્યાં. આ પુસ્તકોમાં ‘અભિનય નાટકો’ ભાગ--૧ (ધીરુભાઈ ઠાકર) ‘ગ્રંથસૂચ્યિ’ ૨૦૦૬-૦૭ (આબેદા કાર્જી), ‘સંસ્કૃત સૂચ્યિ’ (તોરલ પેટેલ, શ્રદ્ધા નિવેદી) અને ‘વસંત સૂચ્યિ’ (પ્રહુલ્લ રાવળ, સુરેશ શુક્લ અને નલિની દેસાઈ) જેવું સૂચિકાર્ય પણ ચાલતું રહ્યું.

એ પછી ૧૮મી સદીનાં પુસ્તકો અને સામયિકો વિશે દીપક મહેતાનું ‘૧૮મી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય : કેટલાંક વણખૂલ્યાં પાનાં’ નામનું પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું. આ પુસ્તકમાં દેશમાં નવજાગૃતિ લાવનાર ૧૮મી સદીમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો, વાંચનમાળા, વિશ્વકોશ, વિસ્તૃત સચિત્ર જીવનચરિત્ર, મુદ્રિત નાટક, પ્રવાસવર્ણન, શેક્સપિરનાં નાટકોનો અનુવાદ, બિસ્સાકોશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એમાં ગુજરાતી સામયિકો વિશે અને એ સમયના અક્ષરસેવી વ્યક્તિવિશેપો વિશે પણ એમણે લખ્યું અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે આ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું, પરંતુ એ પછી સતત એક વિચાર આવતો કે ૧૮મી સદીના આ અત્યંત પરિવર્તનશીલ સમયગાળાના પુસ્તકોની સૂચ્યિ તૈયાર કરવી જોઈએ, કારણ કે આ સમયગાળામાં નવી મુક્રણવ્યવસ્થાને કારણે પુસ્તકો પ્રગટ થવા લાગ્યાં હતાં અને બિટિશ પદ્ધતિના શાળા શિક્ષણનો પ્રારંભ થયો હતો.

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં વિશેષે પદ્ધનો મહિમા હતો. અહીં ગદની પ્રતિષ્ઠા થઈ, સમાજ-સુધારાનાં કાર્યોને વેગ આપવા માટે પણ પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં અને એમાં પણ વિશેષે દુંગલેન્ડના પ્રવાસ વિશેનાં પુસ્તકો પ્રગટ થવા લાગ્યાં હતાં. મુંબઈ સરકારે પસાર કરેલા કાપ્યદાઓના તરજુમાનાં પુસ્તકો પણ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થવા લાગ્યાં. ગુજરાતી પંચાંગ અને પ્રિસ્તી તથા પારસી ધર્મનાં પુસ્તકો પણ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થવા લાગ્યાં.

અર્વાચીન ગુજરાતને જાણવા અને સમજવા માટે ૧૮મી સદીનાં પુસ્તકો એ એક મહત્વાનું સાધન છે. એ પછીના સુધારક યુગના સર્જનને સમજવા માટેની યોગ્ય ભૂમિકા આ પુસ્તકો દ્વારા પામી શકાય છે. આ સમયગાળાનાં અનેક ચોપાનિયાંઓ, અનુવાદો, પુસ્તકો અને પ્રવાસના ગ્રંથો માત્ર આંશિક રીતે એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ડ અને જે. પી. પીલની સૂચિમાં નોંધાયેલાં છે, પણ આ સૂચિઓ માત્ર બિટિશ હક્કમત હેઠળના પ્રેસોમાં છપાયેલાં પુસ્તકો સુધી જ સીમિત છે. એ સમયનાં રજવાંડાંઓનાં પ્રેસ અને

પુસ્તકાલયો નોંધણીની બહાર રહી ગયાં હતાં. રાજકોટ, ભાવનગર, ગોડલ, ભચાઉ, પોરબંદર, વાંકાનેર, માથેરાન જેવાં અનેક સ્થળોએ છપાયેલાં પુસ્તકો નોંધણીની બહાર રહી ગયાં છે.

આ પુસ્તકોની સૂચિ તૈયાર કરવા અંગે શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ સૂચન કર્યું અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે આ પુસ્તકોની સૂચિના સંપાદન માટે ૧૮મી સદીના જાણીતા અભ્યાસી દીપક મહેતાને આ કામ સોંઘું અને એમણે સહખ સ્વીકાર્યું. જાણીતા ગ્રંથપાલ અને સૂચિનિષ્ણાત તોરલ પટેલ આમાં સહયોગ આપવાનું સ્વીકાર્યું. આ સંદર્ભમાં ૧૬મી માર્યાના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં ચંદ્રકાન્ત શેઠ, દીપક મહેતા, અપૂર્વ આશર, મણિભાઈ પ્રજાપતિ, જ્યંત મેઘાણી, તોરલ પટેલ, વિનોદ જોશી, મનુભાઈ શાહ (ગૂર્જર), પ્રીતિ શાહ વગેરેની પ્રકલ્પ સલાહકાર સમિતિ મળી હતી અને આખુંય કાર્ય કર્યું રીતે કરવું એનું આયોજન કર્યું હતું. ૨જવાણા ગ્રંથો માટે જે તે સ્થળે સહાયકો મોકલીને એમના દ્વારા કર્યી રીતે પુસ્તકોની સૂચિ કરવી, સંશોધનની સામગ્રીને વ્યવસ્થિત રીતે માહિતીસભર સંદર્ભો સાથે કેવી રીતે પ્રકાશિત કરવી તેમજ એને માટે કર્યું રીતે ટેટા-એન્ટ્રી કરવી તે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આમ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે એક નવો પ્રકલ્પ હાથ ધર્યો છે અને તેનું કાર્ય અત્યારે ઝડપભેર ચાલી રહ્યું છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ સભાગૃહ તૈયાર થઈ ગયું છે. એક સો બેઠકો ધરાવતા અધ્યતન સુવિધાવાળા સભાગૃહનું ઉદ્ઘાટન તા. ૧૮મી મે, ૨૦૧૮, રવિવારે સવારે ૧૦.૦૦ વાગ્યે રાખવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતના શિલ્પ-

અનુક્રમ

નવાં આયોજનો	૩	કુમારપાળ દેસાઈ
અવકાશી ભંગાર	૬	કિશોર પંડ્યા
ગોબિન્દનું રણ	૮	પ્રીતિ સેનગુપ્તા
લય અને તાલમાં પ્રગટી ચિત્રકલા	૧૨	રમેશ બાપાલાલ શાહ
કલ્યો વૈ ધવલેશ્વર:	૧૫	સુધા ભડ્યા
આપણું ગુજરાત	૧૬	પ્રદીપ ત્રિવેદી
ભારતમાં પોષલર વૃક્ષનું ઊજણું ભાવિ	૧૭	નીતિન કોઠારી
એક અનન્ય મૈત્રી-૨	૨૦	સોનલ પરીખ
ભારતના વિભાજનની વેદના	૨૪	રક્ષા વ્યાસ
પૌરાણિક ધર્મિયાળ	૨૭	રતિલાલ બોરીસાગર
નવતર પ્રયોગ	૨૮	—
વિશ્વકોશવૃત્ત	૩૩	—

સ્થાપત્ય અને સંસ્કૃતિના આભૂષણરૂપ હઠીસિંહના દેરાસરના સર્જકના નામ પર તૈયાર થયેલા આ સભાગૃહનું ઉદ્ઘાટન આંતરરાષ્ટ્રીય જ્યાતિપ્રાપ્ત સ્થપતિ શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશી કરશે અને એ પ્રસંગે આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી આશીર્વચન આપશે.

અનેકવિધ વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિ કરતાં શેડ દલપત્રભાઈ મગનભાઈ શારદાભુવન જેન પાઠશાળા ટ્રસ્ટના આર્થિક સહયોગથી આ કાર્ય સંપન્ન થયું છે. આ સભાગૃહમાં સાઉન્ડ માટેની અધતન વ્યવસ્થા છે, વાતાનુકૂલિત છે અને એની બાજુમાં જ ગૂર્જર સાહિત્યભવન દ્વારા વેચાણકેન્દ્ર પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જુદા જુદા વિષયના તજ્જ્ઞોને આ સભાગૃહમાં પોતાના નવા વિચારો કે નવાં સંશોધનોની વાત કરવાની અનુકૂળતા રહે તેવો રચવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથ-વિમોચન કે એ પ્રકારના અન્ય કાર્યક્રમો યોજવાની અહીં વિશેષ સુવિધા રહેશે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ તરફથી યોજતાં પ્રવચનોની સીડી ‘જ્ઞાનાંજન’ ભાગ-૧ અને ભાગ-૨ તૈયાર કરવામાં આવી છે. આમાં પ્રથમ ભાગમાં જુદા જુદા વક્તાઓનાં પંદર પ્રવચનો અને બીજા ભાગમાં પણ પંદર પ્રવચનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી સી. કે. મહેતાની પ્રેરણાથી તૈયાર થતી આ સીડી એની મૂળિકેમતે (એક સીડીના ૧૦૦ રૂ.) આપવામાં આવે છે. હવે આ દિશામાં વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે એક નવું આયોજન કર્યું છે. એનું દર મહિને પ્રગટ થતું ‘વિશ્વવિહાર’ સામયિક શ્રાવ્ય રૂપે પણ મળી રહે તે માટે ‘વિશ્વવિહાર’ના ૨૦૧૮ના એપ્રિલના અંકને ‘શ્રાવ્ય સીડી-૧’ રૂપે મૂકવામાં આવ્યું છે, જેનું શ્રાવ્ય-સંપાદન જે. બી. કવિ અને આર. પી. સોનીએ કર્યું છે અને એના વિષય-વસ્તુનું સંપાદન પ્રીતિ શાહે કર્યું છે. પ્રજ્ઞાચક્ષુણો અને વાંચવાની મુશ્કેલી અનુભવતાં સહૃ કોઈને ‘વિશ્વવિહાર’માં આવતી લેખસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તે માટે આ નવતર પ્રયોગ કર્યો છે. ૨૦૧૮ના એપ્રિલ મહિનાનું ‘વિશ્વવિહાર’ તમે યુ-ટ્યૂબ પરથી સાંભળી શકશો અને હવે પછી દર મહિને વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત થતું ‘વિશ્વવિહાર’ શ્રાવ્ય-સામયિક રૂપે મૂકવામાં આવશે. તેના માટે Vishvavihar Audio Magazine એ નામે ટાઈપ કરવાથી ઉપલબ્ધ થશે.

હેલા કેટલાક સમયથી વિશ્વકોશના કાર્યક્રમો ફેસબુક પર લાઈવ દર્શાવવામાં આવે છે. એ કાર્યક્રમો જે સમયે યોજાયા હોય, તે સમયે ફેસબુક પર ગુજરાતીમાં ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ટાઈપ કરવાથી લાઈવ જોઈ શકાશે. ગુજરાતી વિશ્વકોશના ગ્રંથો ઓનલાઈન મૂકવા માટેની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ચૂકી છે અને ગ્રણેક વર્ષમાં ગુજરાતી વિશ્વકોશની ૨૬૦૦૦ પૂજની સઘળી સામગ્રી ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ થશે. એવી જ રીતે બ્રેઇલ લિપિમાં બાળવિશ્વકોશના બે ભાગો તૈયાર થઈ ગયા છે અને એના બાકીના ગ્રંથોને બ્રેઇલ લિપિમાં મૂકવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે. આમ વિશ્વકોશ હવે ટેક્નોલોજીના માધ્યમથી એની જ્ઞાનવિસ્તરણની પ્રવૃત્તિઓ આગળ ધ્યાની રહ્યું છે.

— કુમારપાણ દેસાઈ

અવકાશી ભંગાર

ભારતીય અંતરિક્ષ સંશોધન સંસ્થાએ તાજેતરમાં જ ર૧૮ ઉપગ્રહો પૃથ્વી ફરતે બ્રમણકક્ષામાં ગોઠવી આપ્યા છે. એના એક દિવસ અગાઉ એટલે કે ર૭મી માર્ચે ભારતે 'મિશન શક્ટિ' સફળતાપૂર્વક પાર પાડી પોતાના જ ઉપગ્રહને અંતરિક્ષમાં તોડી પાડ્યો હતો. એમ તો અગાઉ ભારતે ૧૦૪ ઉપગ્રહ એક જ ઉક્યનમાં મોકલી સફળ રીતે ગોઠવી આપવાની સિદ્ધિ પણ હાંસલ કરી છે. આમાં અન્ય દેશોના ઉપગ્રહો પણ હતા.

રશિયાએ ૧૮૫૭થી અંતરિક્ષમાં ઉપગ્રહો ગોઠવવાની શરૂઆત કરી હતી. સૌથી પહેલો 'સ્પુટનિક' નામનો ઉપગ્રહ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતો કૂન્નિમ ઉપગ્રહ હતો. પછી તો અમેરિકાએ પણ અંતરિક્ષ તરફ દોડવાનું શરૂ કર્યું. રશિયા અને અમેરિકાના મળીને ગ્રહ હજાર કરતાં વધારે ઉપગ્રહો અંતરિક્ષમાં પૃથ્વીની નજીક ફરી રહ્યા છે.

જોકે ઉપગ્રહના ઉપયોગથી સંદેશાવ્યવહાર, હવામાન અંગેની આગાહી, પૃથ્વીના ભૂપૃષ્ઠ અને દરિયાતલની માહિતી, દિશાસૂચન, કુદરતી આપત્તિ વગેરે બાબતોમાં કંતિકારી જાણકારી મળવા લાગી છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં દસ ટકા કરતાં વધારે લોકો ઉપગ્રહની મદદથી રસ્તો શોધી પોતાને જ્યાં જ્યાં હોય તાં પહોંચ્યો જાય છે. જોકે હવે ભારતમાં પણ લોકો ઉપગ્રહની મદદથી રસ્તાનો નકશો શોધી નિર્ધારિત સ્થાન સુધી પહોંચ્યા લાગ્યા છે. મોબાઈલ કે ઈન્ટરનેટ બંધ થઈ જાય તો ?

રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચેની તાકાત બતાવી આપવાની હોડનો ભોગ અંતરિક્ષમાં ઉપગ્રહોનો ભંગાર ભેગો થવાને લીધે સમગ્ર હુનિયાને અસર થઈ શકે છે. રશિયા, અમેરિકા અને ચીન જેવા દેશોએ અંતરિક્ષમાં ફરતા ઉપગ્રહો તોડી પાડવાની સિદ્ધિ હાંસલ કરી અને હવે ભારતે પણ તેમાં સફળતા મેળવી પોતાની તાકાતનો પરચો બતાવી દીધો છે.

હવે જ્યારે ભારતે આ સફળતા હાંસલ કરી ત્યારે અમેરિકાની અંતરિક્ષ કાર્યક્રમ કરનારી સંસ્થાને અંતરિક્ષમાં એકદા થતા ભંગારની ચિંતા થઈ. ચીન દર વર્ષે ૨૦ ઉપગ્રહો મોકલે છે.

જ્યારે કોઈ ઉપગ્રહ કામ કરતો બંધ થઈ જાય અથવા તો તે તૂટે ત્યારે તેનો ભંગાર અંતરિક્ષમાં જ ફરતો રહે છે. અવકાશી ભંગારમાં અંતરિક્ષયાન અથવા ઉપગ્રહના બિનકાર્યક્ષમ ભાગ હોય છે. આ ભંગારનું કદ કે આકાર નક્કી હોતાં નથી. નાનો એકાદ હૃદયનો કે એકાદ ફૂટ કરતાં મોટો હોય તોપણ ડર એની ગતિનો હોય છે. આ દુકડા સેકન્ડના પાંચ માઈલ એટલે કે કલાકના અઢાર હજાર માઈલની ગતિ/વેગથી ફરતા હોય છે. બંદૂકમાંથી ગોળી છૂટે ત્યારે એની જે ગતિ હોય છે તેના કરતાં સાત ગણી ઝડપ આની કહી શકાય.

પૃથ્વીના ગ્રહની આસપાસ અવકાશી ભંગાર

અત્યારે એવો અંદાજ મૂકવામાં આવી રહ્યો છે કે એકાદ સેન્ટ્રિમીટરનું કદ ધરાવતા બાર કરોડ કરતાં વધારે ભંગારના ટુકડા પૃથ્વીની ફરતે અતિ વેગથી પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યા છે. આમાં કોના કેટલા એ કોણ નક્કી કરી શકે ?

હવે ભારતે 'મિશન શક્તિ' યોજના હેઠળ ૩૦૦ ડિલોમીટરની નજીકીથી ભ્રમણકક્ષામાં જે ઉપગ્રહ તોરી પાડ્યો તેના પણ પાંચથી દસ સેન્ટ્રિમીટર કદના ટુકડા ફેલાયા હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. હવે આને માટે નાસાએ ચિંતા વ્યક્ત કરી છે.

એ વાત તે ભૂલી જાય છે કે અંતરિક્ષમાં સૌથી વધારે ઉપગ્રહો અને ભંગાર વધારવાનું કાર્ય અમેરિકા દ્વારા જ થયું છે. દર વરસે અમેરિકા વેપારી પેઢીઓ, સૈનિક કાર્યવાહી અને લોકો માટે પણ અંતરિક્ષમાં ઉપગ્રહો મોકલે છે. આમાંના કેટલાક થોડા સમય પછી નકામા થઈ જાય છે. જો અવકાશી ભંગારમાં વધારો થાય તો પછી અવકાશી અથડામણ પણ થાય.

અંતરિક્ષમાં સમાધાનની ભૂમિકા જળવાઈ રહે એ માટે જુદા જુદા દેશોએ અંતરિક્ષ માટે પણ પરસ્પર સમજૂતી કરી છે. ૧૯૬૭, ૧૯૬૮ અને ૧૯૭૨માં થયેલી સમજૂતી ઉપરાંત ૧૯૮૪માં ચંદ્ર અંગે પણ સમજૂતી કરવામાં આવેલી છે. આ જરૂરી હોવા ઉપરાંત આવી સમજૂતી હવે જુનવાળી થઈ ગઈ છે. જ્યારે સમજૂતી થઈ ત્યારે કોઈને અવકાશી ભંગારની ભયાનક અસર વિશે વિચાર આવ્યો ન હતો. પરંતુ હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. નાના-મોટા દરેક દેશ પોતાના ઉપગ્રહ બીજાની મદદથી અંતરિક્ષમાં મોકલી રહ્યા છે.

માત્ર સો માઈલની ઝડપથી કોઈ કાર જઈ રહી હોય અને એના ઉપર — કાચ ઉપર — કપચીનો નાનો ટુકડો પડે તો શું થાય ? જ્યારે અવકાશી ભંગાર તો ત્યાં માર્ગમાં કોઈ અવરોધક બળ નદે નહિ એટલે અઠાર હજાર માઈલના વેગથી ફરી રહ્યો છે.

આનો ઉપાય પણ શોધવો પડે. અવકાશી ભંગારને લેગો કરવાનું કામ પણ થઈ રહ્યું

છે. મોટો ટુકડો હોય તો તેને બ્રમજાકશાના માર્ગથી દૂર ધકેલી દેવામાં આવે છે. નાના ટુકડાને નજીકની બ્રમજાકશામાંથી ધકેલી પૃથ્વી તરફ ફેંકવામાં આવે જેથી વાતાવરણમાં પ્રવેશી સળગી ઉઠે.

ભારતે ઉપગ્રહ તોડવાની ક્ષમતા કેળવી ત્યારે આ ભંગારની સમસ્યા યાદ આવી. અંતરિક્ષમાં ફરતા ભારતના કચરાની સંખ્યા એંશી જેટલી છે. ચીનનો ભંગાર ત્રણ હજાર કરતાં વધારે જ્યારે અમેરિકાના અવકાશી ભંગારની સંખ્યા ચાર હજારથીયે વધી જાય એટલી છે. રશિયા પણ પાછળ નથી.

પૃથ્વી પર સરહદ નક્કી થઈ શકે છે. પણ અંતરિક્ષની હદ નક્કી થઈ શકતી નથી. એટલે પૃથ્વીને સલામત અને હરિયાળી રાખવા માટે વિશ્વના દરેક દેશની એ નૈતિક ફરજ બની રહે છે કે પૃથ્વી ફરતે આવેલા વાતાવરણને પણ શાંતિપૂર્વ સમાલોચના અને સમજૂતી દ્વારા બગડતું અટકાવવનું જોઈએ.

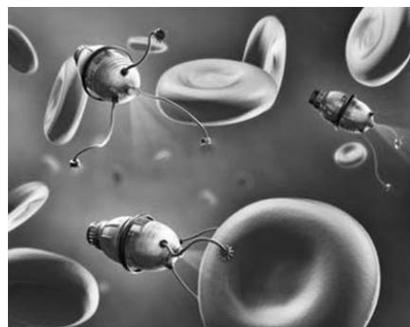
અંતરિક્ષમાં ફરતા જાસુસી ઉપગ્રહને કોઈ તોડી પાડે તો ? ત્યારે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ બની જાય કે અવકાશી ભંગારથી અકસ્માત થયો છે કે પછી અંતરિક્ષ યુદ્ધની રણભેરી વાગી છે ?

અચાનક ભંગાર થઈ ગયેલો કોઈ ઉપગ્રહ ફરી કામ કરવા લાગે તો ?

— ડિશોર પંડ્યા

રક્તકણો કરતાં પણ નાના ચંત્રમાનવ

હોંગકોંગના વિજ્ઞાનીઓએ લોહીના કણોના આકાર કરતાં પણ નાના કદના યંત્રો તૈયાર કર્યો છે. આ કદના ‘નેનો રોબોટ’ વિશ્વમાં પ્રથમ વાર વિકસાવ્યા છે. તેનો ઉપયોગ ગાંઠ થઈ હોય તો તેને દૂર કરવા માટે તથા અન્ય કોશિકાઓ સુધી ઔષધિ પહોંચાડવા માટે થઈ શકશે. આ યંત્ર ઈંજેક્શન દ્વારા શરીરમાં દાખલ કરી શકશે. પ્રકાશનાં કિરણો પ્રત્યે આકર્ષિત થતાં આ નેનો રોબોટ દર્દાઓની સારવાર માટે તબીબોને ઉપયોગી થશે.

હોંગકોંગ વિશ્વ વિદ્યાલયના રસાયણ વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. જિનયાઓ ટેઇંગની દેખરેખ હેઠળ આ શોધનો અહેવાલ ‘નેચર નેનો ટેક્નોલોજી’ માં પ્રગત થયો છે. વિજ્ઞાન અંગેની શોધખોળો માટે આ સામયિક વિશ્વસનીય ગણાય છે. આ જે નેનો રોબોટ બનાવવામાં આવ્યો છે એની વિશેખતા એ છે કે તે પ્રકાશનાં કિરણો પ્રત્યે આકર્ષિત છે,

સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રકાશ પ્રત્યે આકારધન ધરાવતાં યંત્ર પહેલી વખત તૈયાર થયા છે. ત્રણ વર્ષની સખત મહેનતને પરિણામે આ નેનો રોબોટ વિકસાવી શકાય છે. તેમાં બે અર્ધવાહકો સિલિકોન અને ટીટેનિયમના ઓક્સાઇડનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ગોબીનું રણ

મોન્ગોલિયા દેશના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલું છે અતિ વિશાળ એવું ગોબીનું રણ. પૂરા પાંચ લાખ ચોરસ માઈલનો એનો પ્રચંડ વિસ્તાર. પૂર્વથી પશ્ચિમે એની લંબાઈ એક હજાર માઈલ છે અને ઉત્તરથી દક્ષિણે એની પહોળાઈ પાંચસો માઈલ છે. આ ઉપરાંત, રેતીની આંધીઓને કારણે દર વર્ષે ૧૪૦૦ ફૂટ જેટલું એ વિસ્તરતું જાય છે – ખાસ કરીને એના દક્ષિણ ભાગ તરફ. આ ભાગ ચીનની સરહદમાં છે અને વિસ્તરતા ચીનને રણને કારણે ઘણું નુકસાન પહોંચી રહ્યું છે.

આમ તો ગોબીનું રણ, સમુક્રની સપાટીથી ત્રણ હજારથી પાંચ હજાર ફૂટ જેટલે ઊંચે આવેલું છે, પણ એની દક્ષિણ-પશ્ચિમ આવેલા, તિબેટમાંના ઊંચા પર્વતોને લીધે ગોબીમાં વરસાદ નથી થતો અને એ ઠંડું રણ ગાણાય છે. ત્યાં બરફની આંધીઓ પણ ઊઠી રહે છે. ગોબીના જુદા જુદા ભાગોમાં કુદરત પણ જુદો જુદો મિજાજ ધરાવે છે – ક્યાંક પર્વતો, ક્યાંક પાણાણ-શિલાઓ, ક્યાંક કોતરો, ક્યાંક ગુફા, ક્યાંક રેતીની ટેકરીઓ તો ક્યાંક સાવ સપાટ મેદાન. ઉનાળાના ખૂબ ટૂંકા ગાળા દરમિયાન ઘણો તાપ-તડકો અને અત્યંત ગરમી હોય છે. આ સમયે હજારો માઈલોમાં લીલું ઘાસ ઊગી નીકળે છે અને વચ્ચમાં વચ્ચમાં થોડાં ફૂલો પણ દેખાઈ જાય.

બરાબર આવા સમયે મેં ગોબીને જોવા જવાની વ્યવસ્થા એક પ્રવાસ-જૂથ સાથે કરેલી. ઉલાનબાતરના સ્ટેશનેથી રાતની ટ્રેન લેવાની હતી. પ્લેટફોર્મ તો એટલું ચોખ્યું કે માન થાય. આ પણ ત્રીજા વિશ્વનો જ દેશ છે ને. ઘણા સ્થાનિક લોકો ઉતાવળે આમતેમ જતા હતા. એમને માટેની બોગી આપણા થર્ડ કલાસ જેવી હોય તેવું લાગ્યું. પરદેશીઓને માટેની બોગીને આપણા ફસ્ટ કલાસ સાથે સરખાવી શકાય. બરાબર આપણો ત્યાંની

અતિવિસ્તૃત ગોબી રણમાં ger કહેવાતા તંબુ

Улаанбаатарнун рөлөвэ स्टेशन

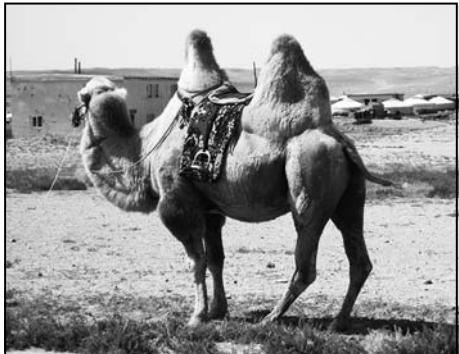
Уралыи барыг пэр үтти. Өубул вહेली савааре д్రेन थोડो वथत क्यांक अटकी गઈ हशे, ने पछी छ वागतांमां तो गोबीमाना एक शहेरना रेलवे स्टेशने आवी पहोची. सिरलिक लिपिमां लघेलुं नाम उक्ले तो नहीं पश्च में नाम पूछ्युं खरुं. मॉन्गोलियन लोको बोले छे खुब ऊपर्थी. मने ए नाम सरखुं संभणाय ज नहीं, एटले के ज्याल ज ना आवे के शुं बोले छे. ऐवुं बोले के ‘शाशाँ’ जेवुं ज संभणाय ! चारेक वार पूछ-पूछ कर्या पछी समजायुं, के आ जग्यानुं नाम सायन्शान्द हतुं. पूर्वीय गोबी प्रोविन्सनुं ए मुख्य शहेर हतुं.

स्टेशनेथी पंदरेके माईल दूर बनाववामां आवेला रहेछाण-केम्प पर भिनिबसमां जवा लाज्या त्यारे टाउननां रहेवासी ने सरकारी मकानो जोवा मज्जां. केटलांक बहुमाणी मकानो थयेलां हतां अने नानां घर पश्च हतां. बधुं जरा जूनुं लागे. बराबर रणनी वथमां, एटले कदाच सतत रेतीना हुमलाथी बांधकाम खवाई जतां हशे. अहीं होस्पिटल, स्कूलो अने युनिवर्सिटी पश्च छे. अहीं ज भाषीने डॉक्टर थयेली एक युवती भणेली. जिन्समां सज्ज, कडकडाट अंग्रेज बोले, हुनियाना कोई पश्च भागमानी होई शके ऐवी मोउर्न, पश्च हती मॉन्गोलियन. गोबीना रणनी रिक्त-वियुक्त विस्तृतिमां भरपूर रीतनुं ज्वन छे अने ते आपशाने विस्मित करतुं रहे छे.

जोके चारे बाजु रहेलो छे भूमिनो अनंत लागतो विस्तार — खाली, शांत, स्तम्ध, जिज्ञासाप्रेरक. टूंका घासने लीये बधे ‘लीला रण’ जेवुं हतुं. क्यांक वेटां, गाय, घोडा अने आ प्रदेशमां लाक्षणिक ऐवां बे खूधवाणां उट देखाई जतां हतां. दूर दूर सुधी हतो केवળ रणग्रहेश. अउधाएक

द्रेनो जेवी ज लागे. हुं मानुं छुं के आ द्रेनो भारतमां ज बनी होवी जोईअ. कदाच मीटर गेजथी थोडी सांकडी होई शके छे.

रातना अंधारामां भूमि जोवा ना मणी, ए ना गम्युं. द्रेन कदाच बे-त्राश वार उम्ही रही हशे, पश्च उठीने जोवा ना जवायुं. जोके बारी खूलती पश्च न हती, ने हुं

गोबीना रणमां लाक्षणिक बे खूधवाणुं उट

કલાકે અમારા રાતવાસાની જગ્યા આવી. ‘ગેર’ કહેવાતા, ગ્રીસેક લાક્ષણિક મોન્ઝોલિયન તંબુ-ઘર ત્યાં બનાવેલાં હતાં. દરેકમાં ચાર ખાટલા, પૂરતું ઓફ્વા-પાથરવાનું, એક ટેબલ અને વીજળીની બતી. એક બારણું, તે એટલું નીચું કે આવતાં-જતાં દરેક વ્યક્તિનું માથું બે-ગ્રાણ વાર તો અથડાય જ ! પણ બારણા પર સરસ ડિઝાઇન કરેલી ખરી !

સ્થાનિક પુરુષો આવા ‘ગેર’ બે કે ગ્રાણ કલાકની અંદર બનાવી દઈ શકે છે જ્યારે સ્થાનાંતર કરવાનું હોય ત્યારે તરત એમને છૂટા પણ કરી દઈ શકાય છે. ગેરના ગોળ માળખા તથા એની છિત માટેનાં લાકડાનાં પાટિયાં હવે તૈયાર મળે છે. એ બધું રીતસર ગોઢવી દીધા પછી ગોળ માળખા પર રૂ, પોલિયેસ્ટર વગેરેની જાડી સામગ્રી વીઠાણે; એના પર જાંદું કાપડ બાંધે, જેથી બહારથી ગેર વ્યવસ્થિત દેખાય. પછી બારણું લગાવી દે ને બસ, ગેર તૈયાર ! છેક ઉપર હવા-ઉજાસને માટે એક ગોળ બાકોનું ખુલ્લું રાખે છે કે જે સહેલાઈથી બંધ પણ થઈ શકે છે.

જે પ્રજા રણમાં વસે છે એમનો શિયાળો ઘણ્ણો આકરો હોય છે ને તેથી ગેરને ફરતે જાંદું પડ જરૂરી છે. વળી, રસોઈ પણ ગેરની અંદર જ કરવાની એટલે ઉપર ચિમનીની જેમ એક બાકોનું હોય તે પણ જરૂરી છે. અહીં વરસાદ લગભગ નહીં ને બરફ પણ ઓછો, પરંતુ પવન સખત વાય અને અત્યંત ઠંડો પણ હોય. અમે તો એની કલ્પના કરીને સંતોષ માની લીધો.

ગોબીમાંના મારા સમય દરમિયાન હવામાન સહેજે ૧૦૫° ફેરનહીટ જેવું હતું. તડકો ખૂબ પણ બાદ નહીં, એટલે કે ગરમી સહન કરી શકાઈ. મને તો એ નિર્બધ પ્રદેશ ખૂબ આકર્ષી રહ્યો. મનમાં થયા કર્યું કે ગોબી કહેવાતું આ સ્થાન ખરેબર તો છે ગેબી.

— ગ્રીતિ સેનગુપ્તા

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય વિશે એક નવી પહેલ

વિશ્વકોશની જુદી જુદી વાય્યાનશ્રેષ્ઠીઓએ એક આગવું આકર્ષણ ઊભું કર્યું છે. એમાં પણ દર મહિનામાં બે બુધવારે યોજાતી શ્રી ભદ્રકર વિદ્યા-દીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વાય્યાનશ્રેષ્ઠીમાં અત્યાર સુધી ર૧૦૭૦થી વધુ વાય્યાનો થયાં છે. અગાઉ ૨૦૧૦માં ‘જ્ઞાનાંજન-૧’ અને ‘જ્ઞાનાંજન-૨’ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયાં. હવે જ્ઞાનાંજન સીડી(શ્રાવ્ય) રૂપે આપવાનું નક્કી કર્યું છે અને તે મુજબ એની પ્રથમ સીડીમાં પંદર વાય્યાનોનો સંપુટ આપ્યો. હવે તેની બીજી શ્રાવ્ય સીડીમાં સર્વશ્રી કુમારપણ દેસાઈ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, દક્ષાબદેન પણૃણી, જ્ય વસાવડા, કૃષ્ણકાન્ત વખારિયા, કૃષ્ણકાન્ત ઉનડકટ, ભરત મહેતા, અર્થન ત્રિવેદી, જિતેન્દ્ર અઠિયા, ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, મીતિ શાહ, હિના સક્સેના, થોમસ પરમાર, મહેશ ચંપકલાલ અને વિષ્ણુભાઈ પંચયાનાં જુદા જુદા વિષય પરનાં મનનીય ગ્રવચનો પ્રાપ્ત થશે. આ સીડી ગુજરાત વિશ્વકોશભવનના કાર્યાલયમાંથી કામકાજના દિવસોમાં ૧૨.૦૦થી ૫.૦૦ દરમિયાન ૧૦૦ રૂ.માં મળશે.

લય અને તાતમાં પ્રગટી ચિત્રકલા

દશ્ય હોય કે ચહેરા હોય આપણે બધાં જે જોઈએ છીએ તેનાથી વિશેષ અને આરપાર જોવા-પારખવા ચિત્રકારની નજર કેળવાયેલી હોય છે. એક સાંદુર પ્રતીકાત્મક ચિત્ર ‘ઉત્તરાયન’. આપણી આંખ સમક્ષ આવ્યું કે આપણને લાગે કે જાણો કે ફૂલો અને પતંગિયાના સાજ-શશીગાર સઞ્ચને તે સ્થળ આપણી સમક્ષ જ છે! કલાકાર રતિ પેટીટ શાંતિનિકેતનમાં કળાના અભ્યાસ દરમિયાન ‘લીનોકટ’ માધ્યમથી બનાવેલું વિશેષ સંયોજનથી શોભતું આ ચિત્ર શાંતિનિકેતન સંસ્થાની ઓળખ જેવું બન્યું છે.

રતિ પેટીટ ઈ. સ. ૧૯૦૬માં એપ્રિલની ૨૨મી તારીખે મુંબઈના જાણીતા ધનાઢ્ય અને સખાવતી પેટીટ પરિવારમાં જન્મેલાં કુશળ ચિત્રકાર, ફોટોગ્રાફર અને લેખિકા હતાં. અઠાર વર્ષની વધે તેમણે લંડન જઈને ત્યાંની શાળામાં પ્રાથમિક અભ્યાસ કરી ત્યાંની સ્કેલ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્માં કળા-અભ્યાસ કર્યો. પછીનાં વર્ષોમાં ભાવુક યાત્રી બનીને તેમણે આવ્યું યુરોપ ફરીને ત્યાંના બધાં જાણીતાં સ્યુરિયમોભાં ફરી યુરોપની વિવિધ કળાશૈલીનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૦ સુધી ત્યાં રહીને ચિત્રકળા, શિલ્પ વગેરે કળા હાંસલ કરી. ભારત આવીને તેમણે તે જ વર્ષે જાણીતા કળામર્જન કાર્લ ખંડાલાવાલા સાથે લગ્ન કર્યા. કળાને વરેલી પ્રતિભા અને કળાનો પારખ્યું, કળાનો વેપારી એકબીજાના જીવનમાં એકરસ ન બની શક્યાં. એ લગ્નજીવન થોડા મહિનાઓ સુધી જ ટક્કું.

આ વિચછેદ પછી પોતાના પરિવારમાં પણ રતિને બંધનમાં રહેવાનું હતું. એ યુગ એવો હતો કે સ્ત્રીઓ ઘરમાં જ વધુ રહેતી ! ફરી લગ્નની વાતો થાય તે પહેલાં વડીલોની નારાજગી વહોરીને તે હવે ભારતીય કળાનો અભ્યાસ કરવા ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ઠેઠ શાંતિનિકેતન પહોંચી ગયાં. તેમની ભત્રીજી સિલ્વા માલવી લખે છે, ‘જિંદગી માણવાની તેની રીત નિરાળી હતી. ઈ. સ. ૧૯૫૦-૧૯૬૦માં બિટલ્સ અને હિપ્પીઓએ જીવન

જવવાની વર્ષોથી ચાલી આવતી ઘરેડ છોડી અલગ જ નાત-જાત વસાવી હતી, તેવા મનસૂબા મારી ફોઈએ વર્ષો પહેલાં માણી લીધા હતા. તે એક જાદુગરણી હતી ! અમારી પાસે જાણી ડાળીના ટુકડા, પાંચીકા, કાગળ મંગાવે અને તેમાંથી કંઈ અજબ-ગજબના આકારો બનાવી અમને ચકિત કરી દેતાં.’

ચાર વર્ષ પછી તે શાંતિનિકેતન ગયાં, કલાકાર નંદલાલ બસુની શિખા બની ચિત્રકળા શીસાં તેમજ મણિપુરી નૃત્ય પણ શીખ્યાં. પછી કલાકાર મનીધી તેના હાથ નીચે વર્ષો સુધી રહી શાંતિનિકેતનના આ કળાગુરુએ કળામાં ભાત પે

તે બંગાળ શૈલી વિકસાવી હતી તે પણ આત્મસાત્ર કરી. આમ તેમણે ચિત્રકળામાં તેમજ નૃત્યકળામાં પદવી હાંસલ કરી. રતિ પેટીટ શાંતિનિકેતનમાં બાર વર્ષ રહીને એ સંસ્કૃતાનું જાણે અંગ બની ગયાં હતાં. ત્યાંની રીતભાત અપનાવીને કોઈની પણ નજરમાં વસી જાય તેવી પોતાની પ્રતિભા વિકસાવી હતી. જાણીતા બંગાળી લેખક બુદ્ધદેવ બસુ ઈ. સ. ૧૯૮૮માં કવિવરના આમંત્રણથી ‘સ્વભદ્રેશ’ શાંતિનિકેતનમાં રવ્યા હતા ત્યારે રતિ પેટીટથી પ્રભાવિત થયા હતા. લખે છે : ‘પેટીટ નામનાં એક પારસી સન્નારીની વાત ન કહું એ કેમ ચાલે ? કલાભવનનાં વિદ્યાર્થીની. રીતભાત અને પરિધાન પણ્યાભી. સ્વભાવે સરળ અને બોલવેચાલવે સુધાડ. અમે સરસ પરિચય કેળવ્યો. અમને એમ કે એ યુરોપી હશે. એમનું ભાંગ્યુંતૂટ્યું બંગાળી અમને મીહું લાગતું. એક વાર એમની પાસે અમે કવિવરનું ગીત પણ ગવરાવ્યું. વાતરસિયાં, સતર્ક ચિત્ત અને બડી હિભ્મતવાળાં. એમની રીતભાતમાં આત્મવિશ્વાસ અને જુસ્સો હતા. જાણે દુનિયામાં ડરવાનું કશું નહોતું. બીવાનું શેનાથી ? સરપથી ? ભૂતથી ? ચોરલુંટારાથી ?’

આ વર્ષોમાં વિશ્વભારતી સંસ્કૃતામાં જર્મન ભાષા શીખવતા બૌદ્ધ લામા અનાગરિક ગોવિંદ (Ernst Lothar Hoffmann) સાથે રતિનો પરિચય થયો અને ‘લી ગોતમી’ નામ ધારણ કરી તેમની સાથે લગ્ન કર્યા.

ઈ. સ. ૧૯૮૪માં ગોતમી કલાગુરુ અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરની છાયામાં આઈ વર્ષ રહી તેની ગાઢ છાપ પડી. ઉપરાંત કલાકાર નંદલાલ બસુ તથા મનીધી તે પાસે રહીને ગ્રાણેય વિશિષ્ટ કલાકારોની ચિત્રશૈલી આત્મસાત્ર કરી હતી તેમાં બૌદ્ધ લામાના આધ્યાત્મિક ભાવ પણ વિશેષ ભાષ્યા !

કલાગુરુ અવનીન્દ્રનાથ પાસેથી ચિત્રકળાનું ઊંડાણભર્યું હાઈ તે પાખ્યાં હતાં. ‘કળા એ પ્રકૃતિની પરછાંઈ છે. જે સાધક તેને આત્મસાત્ર કરી શકે તે દરેકની પાસે સ્થાયી થાય છે.’

તેમની ઘણી કલાકૃતિઓ તથા તિબેટના ફેસો ટ્રેસિંગ મુંબઈમાં છતપતિ શિવાજી મહારાજ વાસ્તુ સંગ્રહાલયમાં સચ્ચવાયાં છે. દસેક વર્ષ પહેલાં આ સંગ્રહાલયે ‘લી ગોતમીની આંખે તિબેટ’ નામનું ચિત્રપ્રદર્શન કર્યું હતું. આ પ્રદર્શનમાં તેમના ફોટોગ્રાફ્સ, ડેઝ અને ફેસો ટ્રેસિંગની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત લી ગોતમીનાં સુંદર પ્રકાશનો પણ થયેલાં છે : ‘તિબેટિયન ફેન્ટસિઝ’, ‘તિબેટ ઈન પિક્ચર્સ’.

રતિ પેટીટનાં ચિત્રોમાં પ્રકૃતિનાં ગીતો તાલબદ્ધ ગવાતાં સાંભળી શકાય છે ! દ્વાતી સંધ્યાના ચિત્રમાં અસ્ત થયેલા રવિની ઊઝાનો અનુભવ થાય. મંદિરના પરિસરમાં બેઠેલી કન્યકાના સાન્નિધ્યમાં પળવાર બેસીને પછી જ દેવદર્શને જવાનું મન થાય. સાંથાલ નૃત્યના ચિત્રમાંના લય અને તાલમાં તાલ મેળવવા હાથથી તાળીઓ દેવાનું સહજ મન થાય ! કદમ્ભવૃક્ષ નીચે રમાતી કૃષ્ણલીલાનું વર્તુળ જોવા આકાશમાંથી ઉત્તરી આવતા પરિન્દાના વેગ સમું આ ચિત્ર પણ સ્થિર હોય જ કેમ ?

— રમેશ બાપાલાલ શાહ

→

ગોળાકાર પણ અલગ — જરા હટકે છે. મૂળ પ્રાચીન મંદિરના બાંધકામને સાચવી ઉપર નવું ઉમેરણ થવાથી તેની મજબૂતાઈ પણ વધી છે.

જ્યાં શિવલિંગ હોય ત્યાં શિવપંચાયતનનો સિદ્ધાંત લાગુ પડે. મુખ્ય શિવ ઉપરાંત એ પરિસરમાં સૂર્ય, ગણેશ, વિષ્ણુ અને દેવીનાં પણ સ્થાનક હોય. શ્રી ધોળેશ્વર મહાદેવ મંદિરની બહારની દીવાલો, સ્તંભ, બ્રેકેટ્સ, તોરણ અને પ્રવેશદ્વાર ગુલાબી જયપુરી પથરોથી શોખે છે. દરેક દરવાજે શિવજીની લીલા દેખાય અને કાનમાં ઉમરુ વાગતાં અનુભવાય. બહારની દીવાલે ડાબી બાજુથી શરૂ થઈ શ્રી કેલાસ અમરકથા, પુરાણકથાઓ, શિવપંચાયતન વર્ણન અને ગંગાવતરણની કથાઓ કોતરાયેલી છે. મુખ્ય પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુએ સુંદર નકશીકામવાળી જાળીઓ છે. મુખ્ય સ્તંભ, બ્રેકેટ્સ, પૂતળીઓ, તોરણમાં ફૂલપત્તી કંડારાયેલાં જોવા મળે, તો લચીલા કમળ પાસે જીણી રણકતી ઘંટીઓ જાણે કે સંભળાય ! ચોરસ સંભાધાર ઉપર કમળપાંખડી ઉપસેલી જણાય તો ગોળાકાર કોલમ-સ્તંભો ઉપર વલયો સાદાં પરંતુ શોભાદાર લાગે. પ્રવેશદ્વાર ઉપર નાનો ગુંબજ સોનેરી કણશસહ પ્રભાવ પડે છે તો કુરુચન શૈલીના મુખ્ય શિખર પર કળશ-શ્રીફળ સહિતની રચના આકર્ષક છે. એની ટોચે મુખ્ય ધ્વજદંડ છે તો શિખરની બંને બાજુએ ગૌડા ધ્વજદંડ પણ ભરા. શિખર અને ગુંબજની વચ્ચે ભૌમિતિક નકશીકામ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. ટોડલા ઉપર પક્ષીઓની આકૃતિ કુદરતનાં તત્ત્વોનું મહત્વ સમજાવે છે. મુખ્ય શિખરને પણ પેટા શિખર હોય એવી રચના ઉપર અને ગોળાકાર ગુંબજની કિનારીએ વચ્ચે વચ્ચે અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ, ઋષિમુનિઓ અને પૌરાણિક પાત્રોની ભરમાર દેખાય છે.

શ્રી ધોળેશ્વર મહાદેવ મંદિરના પાયાને પખાળતી સાબરમતીને કિનારે બેસી, કુદરતના સાન્નિધ્યમાં આપણી પરંપરાને પામવાની કોશિશ કરીએ તો મન કેવું ભરાઈ આવે !

— સુધ્ય ભણ

કલો વે ધવલેશ્વરઃ

આપણા દેશની સંસ્કૃતિ એટલે પુરાણો, માન્યતા, રીતિ-રિવાજ, ઝડિ, ધર્મ, ફરજપાલન અને પ્રકૃતિનો મહાસંગમ. મહાભારત વનપર્વ અંતર્ગત પાંડવોએ ગુજરાત કેતે ધવલેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કર્યા હોવાનો ઉલ્લેખ મળે એને પંડિતો અને શ્રદ્ધાળુઓ અચૂક માને. હા, આવશ્યક જ્ઞાનવિષયક પરામર્શ કરી વાતની પુષ્ટિ પણ જરૂર કરે. મહર્ષિ વેદવ્યાસકૃત ‘પદ્મપુરાણ’ અને સ્કન્દ પુરાણમાં જેને ઈન્દ્રેશ્વર મહાદેવ તરીકે ઓળખ મળી હતી તે જ શ્રી ધોળેશ્વર મહાદેવનું પુરાણપ્રસિદ્ધ શિવાલય. ગુજરાતના પાટનગર ગાંધીનગર પાસેના રાંદેસણ ગામની સીમે, હિરણ્યોદાનની પડખે, ‘સાબ્રમતિ’ – સાબ્રમતીને તીરે, લીલીછમ વનરાઈ વચ્ચે, ઋષિ-મુનિઓ અને સંતોના આશિષ વડે વર્તમાનમાં પણ સ્થાપત્યની દિક્ષિએ નોખી ભાત પાડતું અરીયમ ઊભું છે. પ્રાચીન શિવપુરાણમાં મળતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે ભગવાન ઈન્દ્ર દ્વારા સજ્જિયિલ આ એકમાત્ર શિવમંદિર છે. હદ્યના અતળ ઊંડાણમાં શાંતિનો અહેસાસ કરાવતા વાતાવરણમાં શ્રી શંકરાચાર્યના સમયથી ચાલી આવતી મહંત પરંપરાનાં આંદોલનો પણ અનુભવાય. શિવલિંગ તો શ્યામ છે, પરંતુ પુરાણ સમયમાં દુગ્ધાભિષેક કરતી ગાયોને ભરવાડોએ નોંધ્યા મુજબ તે શેત ભાસતું તેથી તેનું નામ ધવલેશ્વર અને પછી ધોળેશ્વર પ્રચલિત થયું. વર્તમાન મહંતશ્રી શ્રીરામ-સ્વરૂપજી પુરિજ આ મંદિરનું મહત્વ જણાવતાં કહે છે કે ‘આ મંદિરને ગુજરાતના કાશી વિશ્વનાથ તરીકે બહુમાન પ્રાપ્ત થયું છે અને સાબ્રમતીને કળિયુગની ગંગા કહેવાઈ છે.’

મહર્ષિ વેદવ્યાસની વાણી ‘કલો વે ધવલેશ્વરઃ’ ને સમર્થન આપતું આ મંદિરનું સ્થાપત્ય અનૂઠું છે. પ્રાચીન સમયથી તે આજ લગીમાં ઘણા જીર્ણોદ્વાર પામેલા શ્રી ધોળેશ્વર મહાદેવના શિખરની શૈલી ઈ. સ. ૧૨૦૦થી ૧૫૦૦ પહેલાં પ્રચલિત પ્રાચીન મંદિરોની ‘કુરચન શૈલી’ છે. તેનો રંગમંડપ અષ્કોણીય છે. એ સણંગ મંડોવર શૈલીની વ્યાખ્યા મુજબ રંગમંડપમાં અગ્નિયાર ફૂટ સુધીની બાંધણી સતત એકસરખી છે. સામાન્ય રીતે મંદિરોમાં રંગમંડપ ખુલ્લા હોય, પરંતુ આ શૈલીમાં તે પૂરેપૂરો બંધ જોવા મળે છે. આવાં મંદિરો ભારતમાં દુર્લભ છે. રંગમંડપ અને ગર્ભગૃહમાંથી તાદૃશ થતી મંદિરની છિત

આપણું ગુજરાત

સ્થાપના	૦૧-૦૫-૧૮૬૦, રવિવાર. ઉદ્ઘાટક : શ્રી રવિશંકર મહારાજ
ભારતમાં સ્થાન	પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલ છે. વિસ્તારની દાખિએ છઠે કમ ધરાવે છે.
કુલ ક્ષેત્રફળ	૧,૮૬,૦૨૪ ચો.કિમી. - ૭૫,૬૮૬ ચો.માઈલ
લંબાઈ	૫૮૦ કિમી.-ઉત્તર-દક્ષિણ, ૫૦૦ કિમી.-પૂર્વ-પશ્ચિમ
દરિયાઈ સીમા	૧૬૦૦ કિમી. યાને ૮૮૦ માઈલ લાંબો દરિયાકિનારો છે.
જિલ્લાઓ	૩૩, તાલુકાઓ : ૨૫૧, ગામડાંઓ : ૧૮,૨૨૫
વસ્તી	૬,૦૩,૮૩,૬૨૮ (૨૦૧૧ની ગણતરી મુજબ)
સાક્ષરતા	૭૮.૩૧
નેશનલ પાર્ક	૪ અભ્યારણ્ય : ૨૩ પર્વતો : ૧૭
બંદરો	૪૨ બંધ : ૨૧ અખાત : ૨
હવાઈ મથક	અંતરરાષ્ટ્રીય : (૨) અમદાવાદ (૧૮૮૧) વડોદરા (૨૦૧૬) ડોમેસ્ટિક : (૮) કંડલા, ભૂજ, જીમનગર, રાજકોટ, પોરબંદર, કેરોટ, ભાવનગર, સૂરત
પાટનગર	ગાંધીનગર વિધાનસભા-બેઠક : ૧૮૨ લોકસભા : ૨૬ રાજ્યસભા : ૧૧
પ્રથમ મુખ્ય મંત્રી	ડૉ. જીવરાજ મહેતા, પ્રથમ રાજ્યપાલશ્રી : શ્રી મહેંદી નવાજ જેંગ
પ્રથમ અથકશ્રી	શ્રી કલ્યાણશ્રી મહેતા, પ્રથમ વિરોધપક્ષનેતા : શ્રી નગીનદાસ ગાંધી
પંચાયતી રાજનો અમલ	: ૦૧.૦૪.૧૯૬૩
પ્રાણી	સિંહ પક્ષી : સુરખાબ વૃક્ષ : આંબો
ફૂલ	ગલગોટો નૃત્ય : ગરબો ગીત : જ્ય જ્ય ગરવી ગુજરાત
ભાષા	ગુજરાતી રમત : કબજી
ફિલ્મ	પ્રથમ મૂક ફિલ્મ - શ્રીકૃષ્ણ-સુદામા (૧૯૨૦) પ્રથમ બોલતી ફિલ્મ - નરસિંહ મહેતા (૦૭-૦૪-૧૯૩૨) નિર્માતા - ચીમન દેસાઈ
	પ્રથમ રંગીન ફિલ્મ - લીલુડી ધરતી (૧૯૬૮)
	પ્રથમ કરમુકત ફિલ્મ - અખંડ સૌભાગ્યવતી (૧૯૬૩-૬૪)
	પ્રથમ ગુજરાત સરકાર - પ્રોત્સાહક પારિતોષિક ફિલ્મ - મહેંદી રંગ લાગ્યો (૧૯૬૦)

— પ્રદીપ ન્યેદી

ભારતમાં પોખર વૃક્ષનું ઊજળું ભાવિ

કૃષિવિષયક જંગલપદ્ધતિ(Agro Forestry)ને લક્ષમાં રાખીને ઉત્તર ભારતના ખેડૂતોએ પોખર વૃક્ષ(poplar tree)-ની ખેતી કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. પોખર વૃક્ષો ઉંચાં અને ઝડપથી વૃદ્ધિ પામતાં વૃક્ષો છે.

આ વૃક્ષનાં જંગલો મોટે ભાગે ઉત્તર ગોળાઈમાં વધુ જોવા મળે છે. આ જંગલો ખાસ કરીને ઉત્તર અમેરિકામાં, યુરોપના દેશોમાં અને અલ્યુ પ્રમાણમાં એશિયાખંડમાં પણ જોવા મળે છે. આ વૃક્ષ સેલીકેસી (Salicaceae) ફુળનું છે, મોટે ભાગે તે વીલો (Willow) વૃક્ષ જેવું હોય છે.

ભારતમાં મુખ્યત્વે નીચે મુજબ દ દેશી પ્રજાતિ(species)નાં પોખર જોવા મળે છે.

(૧) પોખર સિલિઆટા (p. ciliata) — આ પ્રજાતિનાં વૃક્ષો મુખ્યત્વે કાશમીરથી અરુણાચલ પ્રદેશમાં ૧૩૦૦થી ૩૦૦૦ મીટર ઉંચાઈનાં ક્ષેત્રોમાં જોવા મળે છે. ખાસ કરીને જળપુરવઠો ધરાવતા પ્રદેશોમાં તે વધુ વૃદ્ધિ પામે છે.

(૨) પોખર ગામ્બલેઈ (p. gamblei) — આ પ્રજાતિ અરુણાચલ પ્રદેશના દક્ષિણ ભાગમાં ૬૦૦થી ૧૧૦૦ મીટરની ઉંચાઈ ધરાવતા પ્રદેશોમાં વધુ જોવા મળે છે.

(૩) પોખર ગ્લાઉકા (p. glauca) — આ પ્રજાતિ મોટે ભાગે સિક્કીમના ટોંગોલા અને પૂર્વ નેપાળના સરહદી વિસ્તારો કે ૨૫૦૦થી ૨૮૦૦ મીટરની ઉંચાઈ ધરાવે છે ત્યાં જોવા મળે છે.

(૪) પોખર રોટુનડિફોલિઓ (p. rotundifolia) — આ પ્રજાતિ ભૂતાન અને ભારતના સરહદી વિસ્તારો જે ૨૩૦૦થી ૩૦૫૦ મીટરની ઉંચાઈએ આવેલા છે.

(૫) પોખર યુફ્રેટિકા (p. euphratica) — આ પ્રજાતિનાં વૃક્ષો મુખ્યત્વે જમ્મુ-કાશમીર રાજ્યના લદાખ તેમજ પંજાબના વિસ્તારોમાં વધુ જોવા મળે છે.

(૬) પોખર આલ્બા (p. alba) — આ પ્રજાતિનાં વૃક્ષો જમ્મુ-કાશમીર રાજ્યના પુંચ ક્ષેત્રમાં, લદાખ અને હિમાચલપ્રદેશમાં જોવા મળે છે.

જ્યારે વિદેશી પ્રજાતિના પોખરમાં ડેલ્ટોઇડેસ (deltoides) અને નિગ્રા (nigra) પ્રજાતિ વધુ જાડીતી છે. અનુક્રમે તે ઉત્તરપ્રદેશના પશ્ચિમ ભાગમાં, પંજાબ, હરિયાણા અને કાશમીરના ખીણપ્રદેશમાં વધુ જોવા મળે છે.

ભારત સરકારની સિમલા અને દહેરાદૂન ખાતે આવેલી Himalayan Forest Research Institute - તેમજ Forest Research Institute સંસ્થાઓએ પોખરની કેટલીક વર્ષિશંકર (Hybrid) પ્રજાતિઓ શોધી છે જેમાં પોખર કેનીસીન્સ (p. canescens), પોખર મેક્સિમોવિક્ઝી (p. maximowiczii), પોખર સિમોની (p. simoni), પોખર ટ્રાઇકોકાર્પા (p. trichocarpa) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, જેમાંથી

પોખર ડેલ્ટોઇડેસ(p. deltoides)નું પરિણામ સારું જોવા મળ્યું છે. જનનશાસ્ત્રા(genetic)ને આધારે કેટલીક નવી પ્રજાતિઓ પણ ઊભી કરી છે. ભારતમાં આશરે ૮૦ ટકા પોખરની બાગાયતીમાં G-48, D-121, G-3, S7C8, ઉદય (Uday) વગેરે પ્રજાતિઓનો જેતીમાં ઉપયોગ થયેલો છે. આ પ્રજાતિઓના આવિજ્ઞારમાં દીવાસળી બનાવતી વિમ્કો (WIMCO) કંપનીનો ફાળો મહત્વનો રહ્યો છે.

નાબાર્ડ – NABARD (National Bank of Agriculture and Rural Development) અને વિમ્કો કંપની તેમજ બેદૂતો અને ૧૩ વાણિજ્ય કેંકોના સહકારથી ૧૯૮૪થી ૧૯૯૫ના સમયગાળામાં પોખરની બાગાયતી જેતીનો વિશાળ પ્રકલ્પ ઊભો કરેલો. આ પ્રકલ્પમાં પંજાબ, હરિયાણા, ઉત્તરપ્રદેશ અને ઉત્તરાખંડ રાજ્યોનો સહકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. ભારતનો ppp (public private partnership) તરીકે ઓળખાતો સૌ પ્રથમ પ્રકલ્પ જંગલવિસ્તારના સંદર્ભનો ગણાય છે.

પોખરની બાગાયતી જેતી માટે જળઉપલબ્ધ ભૂમિ અને ઠંડકવાળું વાતાવરણ વધુ સાનુકૂળ બની રહે છે. યુકેલિપ્ટસની જેમ ગમે ત્યાં અથવા બધી જ જગ્યાએ પોખરની બાગાયતી જેતી થઈ શકતી નથી. પોખરની જેતી ખરીફ અને રવિ પાકની જેમ લેવાય છે. પાકની ફેરબદલીમાં આઢું, હળદર વગેરેની જેતી લેવાય છે. પોખરની સાથે શેરરી, ઘઉં, બટાટા, કઠોળ, શાકભાજની જેતી થાય છે, પરંતુ ડાંગરની જેતી થઈ શકતી નથી.

ભારતમાં આશરે ૬૦,૦૦૦ હેક્ટાર ભૂમિમાં પોખરની બાગાયતી જેતી થાય છે. આ વૃક્ષોની સંખ્યા આશરે ત કરોડ હોવાનું મનાય છે. નિષ્ણાતોના મંત્ર્ય મુજબ વિશ્વમાં સૌથી વધુ પોખરની બાગાયતી જેતી ઉત્તર ભારતનાં રાજ્યોમાં થાય છે. રાજ્યોવાર પોખરનાં વૃક્ષોની ટકાવારી વર્ષ ૨૦૦૬ મુજબ જોઈએ તો ઉત્તરપ્રદેશ (૩૮.૬ %), પંજાબ (૧૮.૦ %), ઉત્તરાખંડ (૧૬.૮૫ %), હરિયાણા (૧૬.૩૩ %), જમ્મુ-કાશ્મીર (૩.૮૫ %), હિમાચલપ્રદેશ (૨.૪૮ %) જેટલી હતી. અન્ય રાજ્યોમાં પણ પોખરની બાગાયતી જેતી નોંધાઈ હતી, પરંતુ તેની ટકાવારી ૫ %થી પણ ઓછી હતી, જેમાં બિહાર, ઓડિસા, પંથિમ બંગાળ, છતીસગઢ, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનો સમાવેશ થાય છે.

પોખરનું લાકું પોંચું અને હલકું હોય છે. તેનાં લાકડાનો ઉપયોગ ભાંગેલાં હાડકાં પર બાંધવાના ખપાટિયા તરીકે, પેકિંગ માટે, ખાયવૂડ, પલ્યવૂડ, રમતગમતનાં સાધનો, રાચરચીલું, રમકડાં, કાગળ બનાવવા, કોલસો પાડવા માટે તેમ જ બણતાણ તરીકે થાય છે. એક અંદાજ મુજબ પોખરના કુલ ઉત્પાદનના ૮૦ % જેટલા પોખરના લાકડાનો ઉપયોગ ખાયવૂડ બનાવતા એકમો કરે છે.

પોખરનાં વૃક્ષ ઓછા સમયગાળામાં વિપુલ પ્રમાણમાં જીવભાર(Biomass)નું ઉત્પાદન કરે છે. આ વૃક્ષોની વૃદ્ધિ ઝડપથી થતી હોવાથી તેની જેતી કરવી સરળ છે. વિવિધ હેતુસર વિવિધ પ્રજાતિના પોખરની જેતીને કારણે હથી ૮ વર્ષે તેનું વિપુલ ઉત્પાદન મેળવાય છે. તેની માંગ પણ સારી છે, આર્કર્ડક આર્થિક વળતર પણ સારું મળે

છે. ખેડૂતોનું માનવું છે કે શેરી અને ઘઉંની ખેતી કરતાં પોખરની કૃષિવિષયક જંગલ-ખેતી વધુ સાનુકૂળ છે તેથી તેમને માટે દ્વિતીય હરિયાળી કાંતિ સમાન બની રહી છે.

પોખરની ખેતીના સંદર્ભમાં અનેક સંગઠનોએ કેટલીક હકારાત્મક બાબતો પણ જણાવી છે; જેવી કે જમીનની ફળદૂપતા વધે છે, ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ, વળતર વધુ તેમજ આબોહવામાં આવતા પરિવર્તનથી થતા સ્થળાંતરને અટકાવવા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પોખર પણ અન્ય વૃક્ષોની જેમ દિવસ દરમિયાન પ્રકાશસંશૈખણની ડિયા દ્વારા પોતાનો ખોરાક મેળવે છે; તેથી વાતાવરણમાં કાર્બનનું ગ્રમાણ ઘટાડવા માટે તે ખૂબ ઉપયોગી બની રહ્યા છે. વૈશ્વિક તાપમાનમાં ઘટાડો લાવવામાં આ કૃષિવિષયક જંગલોનો ફાળો અકલ્યનીય બની રહેશે.

ઉત્તર ભારતનાં રાજ્યોમાં પોખરની સહકારી કૃષિવિષયક જંગલ-ખેતીને કારણે સામાજિક, કૃષિ, ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ, પારિસ્થિતિકી, ઔદ્યોગિક, આર્થિક અને નાણાકીય બાબતોમાં પરિવર્તન થવાથી ત્યાંના ગરીબ ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં બદલાવ આવશે. આથી આ કૃષિવિષયક જંગલ-પદ્ધતિ એક હરિયાળું ઉત્કર્ષ અર્થતંત્ર નિર્માણ કરશે.

— નીતિન કોઠારી

મનની ગાંઠ

વર્તમાન સમયના જગવિષ્યાત સર્જક પાઉલો કોએલ્ડો જ્યારે કિશોર વયના હતા, ત્યારે બેલે નર્તકોની નૃત્યકળા જોઈને પોતાને આવું નૃત્ય કરતા નથી આવડતું, તેનો ભારોભાર અફ્સોસ રહેતો. વિશેષ તો તેઓ આ પ્રકારના નૃત્યથી દૂર ભાગતા હતા, કારણ કે તેઓ માનતા કે તેઓ જો આવું નૃત્ય કરે તો ઘણા હસ્યાસ્પદ લાગે. એટલે મનોમન ગાંઠ વાળતા કે તેઓ નૃત્ય નહીં કરે, પણ કોઈ અન્ય કલા દ્વારા આનંદ પ્રાપ્ત કરશે.

બન્યું એવું કે એક વાર માર્કિયા નામની એક છોકરીએ પાર્ટીમાં બધાની વચ્ચે આ સર્જકને નૃત્ય કરવા નિમત્તા આયું. કોએલ્ડોએ કંબું કે તેમને નૃત્ય કરવું સહેજે પસંદ નથી, છતાં પેલી છોકરીએ હઠાત્રે ચાલુ રાય્યો. છોકરીના પ્રેમમાં હતા એટલે તેને પ્રસન્ન રાખવા માટે તેઓ નાછૂટે ઊભા થયા.

પેલી છોકરીએ લેખકને પ્રેમથી કાનમાં કંબું કે, ‘નૃત્યના સ્ટેપ્સ કરતાં ગીતની ધૂનને પકડવાની કોશિશ કરો’ અને ખરેખર એ સમયે લેખકે અનુભવ્યું કે જિંદગીમાં ઘણી વસ્તુઓ શીખવાની હોતી નથી. એ તો કુદરતી રીતે જ આપણી જિંદગીનો હિસ્સો હોય છે.

આથી વ્યક્તિએ યુવાવસ્થામાં નૃત્યની બાબતમાં ઉત્સુક રહેવું જોઈએ. ધૂન જરૂર બદલાય છે, પણ સંગીત તો આપણા જીવનનું અભિનન અંગ છે. એની ધૂનમાં આપણે લીન બની જઈએ છીએ, ત્યારે આપણા પગ આપોઆપ નાચવા લાગે છે. આ નૃત્ય જ આપણી આધ્યાત્મિક દુનિયા અને વાસ્તવિક દુનિયા વચ્ચે સામંજસ્ય સર્જ શકે છે — અને તે ય કશા સંધર્ષ વિના.

—રાજશ્રી મહાટેવિયા

એક અનન્ય મેત્રી-૨

એ વખતે ગાંધીજીના ભારતની શું સ્થિતિ હતી ? ગાંધીજીને ભારત આવ્યે દશકો થઈ ગયો હતો. ૧૯૧૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત આવેલા ગાંધીજીએ ચંપારણ સત્યાગ્રહ, સવિનય કાન્નુનબંગ અને અસહકારની લડત દ્વારા દેશની ગુલામ પ્રજામાં નવો પ્રાણ ફૂંક્યો હતો. પણ ૧૯૨૨ રમાં મુંબઈ-ચેનાઈમાં થયેલી હિંસા અને ખાસ તો ચોરીચૌરામાં લોકોએ ચાંપેલી આગમાં પચીસ પોલીસ બળીને ભડકું થઈ ગઈ તેનાથી વધિત બનેલા બાપુએ ‘દેશ હજુ સ્વરાજ માટે તૈયાર નથી’ એમ કહી લડત પછી જેંચી લીધી હતી. તેમણે રચનાત્મક કામો ઉપાડ્યાં હતાં ને તેને માટે દેશભરમાં ઘૂમી રહ્યા હતા. અંગ્રેજ સરકાર વિમાસણમાં મુકાઈ હતી. લોકોનો ઉત્સાહ પણ ઓસરવા માંડ્યો હતો પણ બાપુ પોતાના વ્યયમાં સ્પષ્ટ હતા.

તેમનું સ્વરાજ જેટલું રાજકીય તેટલું જ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પણ હતું. પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, ખાદી, કોમી એકતા જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં દેશવાપી ઉતેજના જાગતી ન હતી. બીજી બાજુ પ્રજા મુશ્કેલીમાં હતી. બંગાળ-આસામમાં પૂર આવ્યાં હતાં. ચેનાઈ અને રાજપૂતાનામાં દુકાણ પડ્યો હતો. ગ્રાવણકોરમાં જ્ઞાતિવાદે માથું ઊંચકયું હતું. કોમી તોફાનો તો આખા દેશમાં થયા કરતાં હતાં.

૧૯૨૫માં મેટેલિન ભારત આવી. બાપુએ તેનું દીકરી તરીકે સ્વાગત કર્યું, ‘મીરાં’ નામ આપ્યું. આશ્રમ બાપુનો પ્રાણ હતો. મેટેલિનને હતું કે આશ્રમમાં ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરવાવાળા લોકોનું વ્યવસ્થિત જીવ હશે. પણ અહીં તો જ્ઞાણે શંસુમેળો હતો. જિદી વેરાગીઓથી લઈ સાધકો, સેવકો અને અંધભક્તો બાપુના આકર્ષણથી ઝેંચાઈ અહીં આવી વસ્યા હતા. દરેકનાં રસરૂપિ, હેતુઓ ને વ્યક્તિત્વ જુદાં હતાં. જ્ઞાણે ભાતભાતના લોકોથી ભરેલી નાનીસરખી દુનિયા. તેના તખતા પર બાપુના અભતરા ચાલ્યા કરતા. દરેકને તેનું કાર્ય સોંપાયેલું હતું. દિવસમાં પચીસ વાર ઘંટીઓ વાગે ને તે અનુસાર આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે. ભાષા, માનસિકતા અને જીવનશૈલીના અનેક ભેદો ઇતાં મીરાંબહેને આદર્શ આશ્રમવાસી બનવા અથાક મ્યાન્ટો કર્યા. ઊંચા, ખડતલ, ઉઘમી, ઉજાભર્યા, ચોખ્યું હિન્દી બોલતાં અને શ્વેત ખાઈનાં વસ્ત્રોમાં આશ્રમમાં ફરતાં મીરાંબહેનમાં અનોખું તેજ હતું. ભારતની સ્ત્રીઓની શક્તિ બહાર કાઢવા અને સ્વતંત્રસંગ્રહમાં તેમને ભાગીદાર બનાવવા બાપુ મીરાંબહેનને એક આદર્શ તરીકે રજૂ કરતા.

૧૯૨૫થી ૧૯૪૮ — મહાત્મા ગાંધી સાથેના મીરાંબહેનનાં એ ત્રેવીસ વર્ષ ભારતની આજાદી માટે પણ અતિમહત્વાનાં વર્ષો હતાં. બાપુ ભારતમાં જે કહી રહ્યા હતા તેના પર આખી દુનિયાની મીટ હતી. પણ મીરાંબહેન માટે ગાંધી મહત્વના હતા. તેમનો ભાવ એવો કે ‘મારા બાપુ મને મળ્યા, જ્ઞાણે હું મને પોતાને મળી.’ ‘બાપુ પાસે રહેવાની થોડી પળો મારું સર્વસ્વ છે, મારું સર્વર્ગ છે.’ બાપુને આવી આસક્તિ ગમતી નહીં, એટલે

બાપુની હાજરીમાં મીરાંબહેન પોતાને સંયત રાખતાં, પણ બાપુ પરના પત્રોમાં પોતાનું હદ્ય ઠાલવી દેતાં. ૧૯૨૮ના એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું છે, ‘હું જાત સાથે દલીલો કરું છું, પણ શું કરું, એવો વખત આવે છે જ્યારે પ્રેમ કોઈ તર્ક માનતો નથી અને પોતાનો રસ્તો કરી જ લે છે.’ બાપુએ આ સ્થિતિને ‘મૂર્તિપૂજા’ અને ‘રોગ’ કહીને ધૂતકારી કાઢી

ગાંધીજી અને મીરાંબહેન

હતી. પોતાપણું ભૂલી જઈને મીરાંબહેન તેમના પર ટિંગાઈ રહે કે તેમને ખુશ કરવા ચુલામાની હદ્દ સુધી જાય તેની બાપુને ચીડ હતી. એટલે એક તરફથી બાપુ મીરાંબહેનનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અકબંધ રાખવા માગતા હતા તો બીજી તરફથી તેમના પર અનેક પ્રકારની શિસ્ત લાદતા ગયા હતા. આ વલાજને કેવી રીતે સમજવું જે મીરાંબહેન માટે સમસ્યા થઈ પડી. ભારત આવવાના મહાઆનંદનું મોજું પાછું ફર્હું ત્યારે મીરાંબહેન એક વાત સ્પષ્ટપણે સમજ ગયાં કે પોતે અને બાપુ એકબીજા પાસેથી જે ઈચ્છાતાં હતાં તે સાવ જુદું હતું. તેમાં બાપુએ તેમને દૂર બીજા આશ્રમોમાં મોકલ્યાં.

બાપુનો વિરોધ કે આલોચના કરવાનું તો મીરાંબહેન સ્વખે પણ વિચારી ન શકે. રડી લેવું અને પત્રોમાં મન ખોલવું એ બે જ રસ્તા હતા તેમની પાસે. ૧૯૨૮થી ૧૯૨૯ દરમિયાન છ મહિનામાં તેમણે બાપુને પડ પત્રો લખ્યા હતા. ‘હું મારું હદ્ય તમારી પાસે ખોલીશ. તમે મારા પિતા છો, તમે મારી મા છો, મારું સર્વસ્વ છો. તમે મારા બાપુ છો. તમારામાં હું જીવું છું અને તમારી પાસેથી જ એ આત્મવિશ્વાસ પામું છું જે આપવાની શક્તિ માત્ર અનંત પ્રેમમાં જ હોઈ શકે.’

બાપુ લખે છે, ‘પ્રેમનો સાચો અર્થ નિઃસ્વાર્થ સેવા છે. એ આદર્શોની સેવા, જેને માટે તું મારી પાસે આવી છે. તેં તારું ઘર, તારાં સ્વજનો, તારો દેશ છોડ્યાં છે. આ અમૂલ્ય સમર્પણ મારા એક પૂરતું સીમિત રહેતો હું અપરાધી બન્યું. તેથી જ હું ખૂબ ડપકો આપીને પણ મારાથી દૂર રાખવા માગું છું.’

મીરાંબહેન લખે છે, ‘તમે જેલમાં કે દૂર હો છો ત્યારે તમારા આદર્શો પર કામ કરવામાં જ મને સાર્થકતા લાગે છે. પણ જ્યારે તમે પાસે હો છો ત્યારે ચૂપચાપ તમારી સેવા કરવા સિવાયનું બધું જ મારા માટે વર્થ બની જાય છે.’ ‘હું તમને જોવા માગું છું, તમારો અવાજ સાંભળવા માગું છું. એમ નહીં થાય તો મારું માથું ફાટી જશો. બાપુ, તમારા સિવાય મારે બીજું કોઈ નથી, બીજું કશું નથી.’

આ કશકશમાં સાતેક વર્ષો ગયાં. ત્યાર પણી બાપુએ જેલમાંથી લખ્યું, ‘હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું કે મારી સેવા કરવી એ તારા માટે પોતાને અભિવ્યક્ત કરવાની એક રીત છે, હવે હું તને એમ કરતાં નહીં રોકું.’ બાપુ કાર્યકરો ઈચ્છાતા હતા, સેવકો નહીં, પણ મીરાંબહેનની વાત જુદી છે એ પણ સમજતા હતા. મીરાંબહેનની ટીકા કરનાર એક

આશ્રમવાસી પર બાપુએ લખ્યું છે, ‘મીરાં પર હું જેટલો ગુરસે થયો હું, તેને જેટલું રડાવી છે તેવું કહોર વર્તન મેં કોઈ સાથે નહીં કર્યું હોય. મીરાં જેવો શુદ્ધ-વિશુદ્ધ ત્યાગ ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકે. તેથી જ હું તેને સંપૂર્ણ જોવા ઈચ્છા હું.’

ગાંધી-ઈરવિન મંત્રણા અને ગોળમેજી પરિષદ આ બંને સમયે મીરાંબહેન બાપુ સાથે હતાં અને બાપુની જરૂરિયાતો અને નિત્યકમ સાચવતાં. લંડનમાં મીરાંબહેન ઘણાં લોકપ્રિય હતાં. તેમને મળવા છાપાંના ખબરપત્રીઓ આતુર રહેતા. મહાત્મા ગાંધી સાથે રોમાં રોલાંને મળવા ગયાં, એમની આંખોમાં ગાંધીની શિષ્યા મીરાંને જોઈ જે પ્રશ્નો ઉદ્ઘાત હતા તેનો મીરાંબહેન પાસે કોઈ જવાબ ન હતો. તે વખતે મીરાંબહેનને પહેલી વાર પ્રતીતિ થઈ હતી કે તેમણે બાપુનું સાન્નિધ્ય મેળવ્યું છે, પણ પોતાની સ્વતંત્ર જિંદગી, પોતાની વ્યક્તિમત્તા ખોઈ નાખી છે.

૧૯૮૪માં મીરાંબહેન અને બાપુનો વારાફરતી અને વારંવારનો જેલવાસ પૂરો થયો. ત્યારબાદ મીરાંબહેન બાપુ સાથે હરિજનયાત્રા પર નીકળ્યાં અને પછી એકલાં યુરોપ અને અમેરિકાના પ્રવાસે ગયાં. મહાત્મા ગાંધી વિશે ત્યાં ચાલતી ગેરસમજો દૂર કરવી એ આ પ્રવાસનો હેતુ હતો. એ વખતે મહાત્મા ગાંધી સરદાર પટેલ પરના એક પત્રમાં લખે છે, ‘મીરાંનું વ્યક્તિત્વ મારી નીચે કચડાઈ ગયું હતું. મને આશા છે કે તે તેની મૂળ સ્વાભાવિક સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ પાછી મેળવશે.’

યુરોપ અને અમેરિકામાં મીરાંબહેન સભાઓ યોજી, વ્યાખ્યાનો આચાં, રેડિયો ટોક આપી અને સરકારી અવિકારીઓને મળ્યાં. તે વખતે તેઓ જનરલ સમટ્સને પણ મળ્યાં હતાં. ન્યૂયૉર્કમાં તેમણે કહ્યું, ‘તમે ઈસ્ટને માનો છો. મારા માટે ગાંધી એ જ ઈસ્ટ છે.’ પ્રવાસના અંતે મીરાંબહેન રોમાં રોલાંને મળ્યાં. પોતાના ખોવાયેલા અસ્તિત્વને પાછું મેળવવાની જંખના ફરી એક વાર, વધુ તીત્રાતથી તેમનામાં જાગી.

પાછાં ફર્યા બાદ મીરાંબહેન બાપુ પાસે મગનવાડી જઈને રહ્યાં અને બાપુના પ્રોત્સાહનથી શિદ્દી ગામમાં સેવાકાર્ય શરૂ કર્યું. બાપુની પ્રેરણાથી ત્યારે ઘણા કાર્યકરો ગામડામાં ધૂળી ધખાવીને બેઠેલા હતા. બાપુએ નોંધ્યું કે મોટાભાગના કાર્યકરો ગામવાસીઓથી અળગા પડી જતા જ્યારે મીરાંબહેન લોડો સાથે તાદાત્ય સાધી લેતાં. બંગાળ-બિહારનાં ગામડાં હોય કે વાયવ્ય સરહદી પ્રાંત - મીરાંબહેન બધે એકરસ થઈ જતાં.

એ વર્ષના અંતે બાપુને લોહીના ઊંચા દબાણાની તકલીફ થઈ. તેને લીધે તેમનું મન વગ્ર અને તંગ રહેવા માંડ્યું. મીરાંબહેન વધારે પણત ગામડાની શોધમાં શિદ્દી છોડી વધાર્થી પાંચ માઈલના અંતરે આવેલા સેગાંવમાં રહેવા ગયાં હતાં. બાપુની તબિયત વધારે બગડી અને તેમને વર્ધા લાવવામાં આવ્યા. મીરાંબહેન તેમને મળવા ગયાં અને અપમાનિત થઈ પાછાં ફર્યા. પોતાને મળવાથી બાપુની તબિયત વધારે બગડશે એવું સાંભળીને એમને જે આધાત લાગ્યો તેમાંથી નીકળતાં વર્ષો લાગ્યાં. ત્યાર પછી મળવાની છૂટ મળી તે પણ બહુ ઓછા સમય માટે. બીજાઓ માટે એવો કોઈ પ્રતિબંધ ન હતો. મીરાંબહેનને એવું પણ કહેવામાં આવ્યું કે તેમણે સેગાંવ જ રહેવું.

આ આંખો બનાવ બહુ વિચારમાં મૂકી દે તેવો છે. બાપુની જાણબહાર મીરાંબહેન સાથે આટલું બહું બન્યું હોય તેવો સંભવ ઓછો જ છે, પણ જો બાપુ બહું જાણતા હોય

તો તેમણે મીરાંબહેન સાથે આવું શા માટે થવા દીધું તેનો ખુલાસો મળતો નથી. બાપુ બીમાર હતા તેથી તેમણે મીરાંબહેનને કશું કષું નહીં, પણ અંદર અંદર ઘુમરાતી પીડાએ તેમનાં શરીર-મનને તોડી નાખ્યાં. પછી બાપુ જાતે જઈને તેમને વર્ધા લઈ આવ્યા.

પણ આ અંત ન હતો. વર્ષમાં એમને બે-ચાર છોકરાને કાંતતાં શીખવવા સિવાય કોઈ નક્કર કામ ન હતું. ૧૯૭૮ના એપ્રિલમાં બાપુએ નક્કી કર્યું કે પોતે સેગાંવ જઈને રહેશે. એમણે સાથીદારોને કષું કે પોતે એકલા જ સેગાંવ જશે અને કાર્યકરો ત્યાંથી જ ઊભા કરી લેશે. સાથીઓને બાપુનો આ નિર્ણય ગળે ઊતર્યો નહીં. બાપુને ગામડામાં રહેવાનું મન થયું તેનો દોષ તેમણે મીરાંબહેન પર ઢોળ્યો. મીરાંબહેને પ્રતિવાદ કર્યા વિના સાંભળી લીધું. બાપુ સાથે ગામડામાં કામ કરવાનું સ્વખ એમણે વર્ષોથી જોયું હતું. જો એ સ્વખ પૂરું થતું હોય તો તેઓ બધું સંભાળી લેવા તૈયાર હતાં, પણ બાપુએ કષું કે પોતે સેગાંવ આવે તે પછી મીરાંબહેને સેગાંવમાં ન રહેવું. મીરાંબહેને સેગાંવમાં બાપુ માટે કુટિર બનાવડાવી પોતે એકાડ માઈલ દૂર વરોડા ગામે જઈને રહ્યાં. બાપુની સેગાંવની કુટિરમાં એક પછી એક સાથીઓ આવતા ગયા, માત્ર મીરાંબહેન માટે ત્યાં જગ્યા ન હતી. બાપુનો હવાલો ડો. સુશીલા નથ્યરે લીધો હતો. મીરાંબહેનને અઠવાડિયે એક વાર મળવાની છૂટ અપાઈ હતી.

આ બધું છતાં ૧૯૭૮માં મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના પાંચમા પુત્ર જમનાલાલ બજાજ પર એક પત્રમાં લખ્યું હતું, ‘મીરાંમાં દોષો છે, પણ તેના વિરાટ ગુણો અને અનંત સમર્પણ પાસે એ દોષો મામૂલી બની જાય છે.’ અને આ બધું છતાં ૧૯૭૮માં બાપુએ મીરાંબહેનને વાયવ્ય સરહદે મોકલ્યાં ત્યારે મીરાંબહેન ફરી બાપુના વિયોગથી પીડાવા લાગ્યાં. બાપુએ લખ્યું, ‘મારા વિના નથી જિવાતું તેથી તું સેગાંવ પાછી આવે તે કરતાં તો તું ત્યાં કામ કરતાં જવ આપે તે સારું.’ બાપુ પાસે નહીં જવાય એ વિચાર મીરાંબહેનને હેબતાવી દેતો હતો. તેઓ બીમાર પડ્યાં, સેગાંવ પાછાં ફર્યા ને પછી સ્વતંત્ર કામ કરવા બિહાર ચાલ્યાં ગયાં. ત્યાર પછી બાપુએ ઘણા વખતથી ઠેલાઈ રહેલો વાયવ્ય સરહદનો પ્રવાસ કર્યો. મીરાંબહેનના દુઃખમાં આથી ઉમેરો થયો. આમ છતાં તેઓ બાપુને વિનંતીભર્યા પત્રો લખતાં રહ્યાં. બાપુએ જવાબ આપ્યો, ‘તું મારી નજરથી જ દૂર છે, હદ્યથી નહીં.’ પણ સાથે સૂચના આપી કે અઠવાડિયે એકથી વધુ પત્ર લખવો નહીં અને બને તો પોસ્ટકાર્ડથી ચલાવી લેવું.

આમ બાપુ અને મીરાંબહેન વચ્ચે દારુષ્ય દુર્લઘ્ય અંતર ઊભું થઈ રહ્યું હતું તે વખતે મીરાંબહેનના જીવનમાં પૃથ્વીસિંહ આજાદનું આગમન થયું.

૧૯૭૮ના મે મહિનામાં પૃથ્વીસિંહ સેગાંવ, જે હવે સેવાગ્રામ બન્યું હતું, ત્યાં આવ્યા ત્યારે મીરાંબહેન વાયવ્ય સરહદે હતાં. થોડા વખતમાં ખૂબ ગંભીર અને અવસાદભર્યા મૌનમાં ઝૂભેલાં મીરાંબહેન પણ સેવાગ્રામ આવ્યાં. પૃથ્વીસિંહની આત્મકથા, તેની ભાષા સુધારવા માટે તેમની પાસે આવી ત્યારે તેમણે જાણ્યું કે આ દેખાવડો, પ્રભાવશાળી પુરુષ કેવો મોટો દેશભક્ત અને બહાદુર કાંતિકારી છે. પૃથ્વીસિંહનો નિભક્ક અને નિખાલસ સ્વભાવ મીરાંબહેનને ગામ્યો. જોતજોતામાં મૈત્રી તીવ્ર આકર્ષણમાં પરિણમી. ૪૭ વર્ષનાં મીરાંબહેનનું સ્ત્રીત્વ એમની જ ઉમરના પૃથ્વીસિંહનો જીવનભરનો સાથ જંખી રહ્યું. પણ પૃથ્વીસિંહ મીરાંબહેનના પ્રેમનો પદ્ધો પારી શક્યા નહીં અને બર્મા જતા રહ્યા. (કમશઃ)

— સોનલ પરીખ

ભારતના વિભાજનની વેદના

(વરિષ્ઠ ગાંધીજન અને દિલ્હીના ગાંધી પોસ ફાઉન્ડેશનના ચેરમેન શ્રી કુમાર મશાંતે વિશ્વકોશમાં ‘દેશવિભાજન ઔર મહાત્મા ગાંધી’ વિશે આપેલા વક્તવ્યના અંશો)

જવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વહેંચણીનું કામ અત્યંત મુશ્કેલ અને જટિલ હોય છે. વિશેપે પરાપૂર્વથી જોડાયેલા દેશો, સંસ્કૃતિ કે તેના ભૂભાગને ધૂટા પાડવા એટલે અસંભવને સંભવ બનાવવાની પ્રક્રિયા. કાગળ પરની લકીરમાત્રથી ભૂત, ભાવ અને વર્તમાનને ધૂટા ન પાડી શકાય. એમાં પણ રાજકીય નેતૃત્વનો પ્રવાહ આવાં પરિબળો સાથે સંભિલિત હોય ત્યારે આવું અસંભવ કામ અસીમ અસંભવ બની જાય, છતાં પણ એક સંનિષ્ઠ, માનવીય ગારિમાના ચાહક અને અહિસાના પૂજારી ગાંધીજીએ આ માટે કરેલા પ્રયાસોને સમજવા આવશ્યક છે.

૧૯૪૭માં હિંદુસ્તાનનું વિભાજન બે વિશ્વયુદ્ધોની પાર્શ્વભૂમિકામાં થયું. ૧૯૧૪થી ૧૮ના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દુનિયાના દેશોને તેલની તાકાતની અનિવાર્યતાની પ્રતીતિ કરાવી. બે વિશ્વયુદ્ધો વચ્ચેનો ૨૦ વર્ષનો ગાળો આ માટેની કટોકટીનો ગાળો રહ્યો. બીજા વિશ્વયુદ્ધના ૧૯૭૮થી ૪૫નાં વર્ષને અંતે વિજેતાઓની સ્થિતિ શું હતી? યુરોપ ધાયલ હતું. જાપાન ધૂટણિયે પરી ગયેલું હતું. અમેરિકા વિજેતા પણ હતમબ હતું. અજેય શક્તિ બનીને રશિયા ઊભરી રહ્યું હતું. સમેતાઈ રહેલા સાખ્રાજ્યવાદી દેશ તરીકે બ્રિટનની નજર ભારત પર હતી, તેને સ્વતંત્રતા આપવી અનિવાર્ય હતી છતાં તેના પરની પકડ ઢીલી થાય તે તેને જરાયે રુચયું નહોતું. ૧૩ જુલાઈ, ૧૯૪૭માં વેવેલે આ મુજબની નોંધ કરી. ૧૯૪૮માં વેવેલ અને ચર્ચિલ વચ્ચે ‘સિકેટ મિટિંગ’ જેમાં ‘ભારતના વિભાજનનો વિકલ્પ આપણી પાસે છે’ તેવી નોંધ સાથે પડદા પાછળા આ રમત ચાલુ હતી. ૧૮૮૧માં દોસ્તોએવરસ્કીએ લઘ્યું કે રશિયાને પણ એશિયામાં પહોંચવાની જરૂર છે.

પડદાની આગળ તખ્તા પર કોંગ્રેસ સ્થપાઈ ચૂકી હતી. સ્વાતંત્ર્યની દિશાના વિચારો આરંભાયા હતા. બ્રિટનની પકડ ઢીલી પરી રહી હતી. ૧૮૮૮માં એક નવું સંગઠન નામે ‘યુનાઇટેડ ઇન્ડિયા પેટ્રોઓટિક એસોસિયેશન’ ઊભું થયું. સર સૈયદ અહમદ અને કાશી નરેશ તેના અગ્રાહીઓ હતા. તેમાં સાંપ્રદાયિક પહેલાન ઊભી કરવાના પ્રયાસો થતા હતા પણ આ સંગઠન તૂટ્યું. ૧૯૦૮માં મુસ્લિમ લીગ બની. તેના પ્રતિભાવ રૂપે ૧૯૧૮માં હિંદુ મહાસભા થઈ. ભારતની સ્વતંત્રતાની દિશાના પ્રયાસોમાં સાંપ્રદાયિક દિશાના પ્રયાસો વચ્ચે આવ્યા.

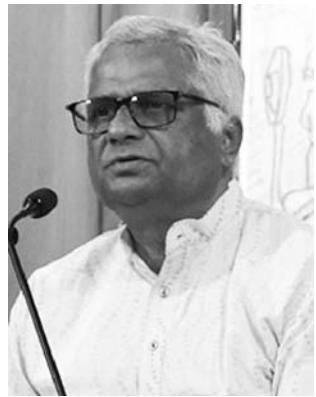
આ જ વર્ષોમાં ગાંધી ભારત આવી રાખ્યી લડતમાં સંક્રિય બને છે. અહીં ગાંધી

બીજાથી જુદા પડી સમાજને તોડવાના નહીં પણ જોડવાના માર્ગો હાથ ધરે છે. દક્ષિણ આફિકાનો તેમનો અનુભવ પણ સમાજને જોડવાની વાત માટે બળ પૂરું પાડે છે. ત્યાં તેમણે ધ્યાર્મિક ભેદભાવ વિના સર્વધર્મ સમભાવની રીતથી પૂરી લડતનું નેતૃત્વ કરેલું છે. આ પૂર્વનુભવથી તેઓ દિરાજ્ઝના વિચારનો ઈન્કાર કરે છે. રાષ્ટ્રીય લડતોનો દોર ચાલતો રહ્યો. આજાદીમાપ્તિની પૂર્વસંઘાએ ગાંધી નોઆખલીમાં શાંતિથી સ્થાપના અર્થે કામ કરી રહ્યા છે. દિલ્હીમાં તેમની ગેરહાજરી છે. વ્યૂહરચનાની દણિએ દિલ્હીમાં તેમની હાજરી આ તબક્કે અનહદ અનિવાર્ય હતી,

કારણ બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ લૉર્ડ માઉન્ટબેટન તો તેમની સરકારે સૂચવેલા ક્લેન્ડર(વિભાજનના કાર્યક્રમ)ને ચુસ્ત રીતે વળગી રહીને જ કામ કરતા હતા, તેથી તેઓ આજાદીસોંપણીના કામમાં આગળ વધે છે. આથી ગાંધી આ તબક્કે હાંસિયામાં મુકાય છે. આજાદી સુપરત કરવાની કામગીરી બાબતે જ્ઞાને તેમને એકલા પારી દેવાયા છે. તેમની આ એકલતા અક્સમાત નથી પણ નેતૃત્વની વિચારેલી ચાલ છે. દિલ્હીમાં આજાદીસોંપણી બાબતે શું ચાલી રહ્યું છે તેનાથી તેઓ સાવ અજાણ—અનભિજન છે.

નહેરુ નોઆખલીમાં ગાંધીની મુલાકાત લે છે, ખાવા-ખીવા-તબિયતની ઔપયારિક વાત પછી દેશના રાજકીય સંઘર્ષની વાત પર ચૂપકીદી સેવાય છે. ગાંધી સાથે છળકપટ થાય છે, આ વર્તન તેના પરમ સાથીઓ દ્વારા થાય છે. ભારતના વિભાજનની બ્લૂ પ્રિન્ટ પર હસ્તાક્ષર થઈ ચૂક્યા છે. જ્યારે મૌલાના કોંગ્રેસ-અધ્યક્ષ છે. બીજા દિવસની વર્કિંગ કમિટીની મિટિંગમાં પણ આ પ્રશ્ન ફરીથી પુછાય છે ત્યારે પણ કોઈ જવાબ મળતો નથી. લૉર્ડ માઉન્ટબેટન સ્વતંત્રતાની સોંપણીનું ક્લેન્ડર બતાવે છે ત્યારે પણ ગાંધી જલ્દબાજ ના કરવાની વાત કહે છે. નહેરુ અને સરદાર ચૂપ છે. ગાંધીજી જીણાને મળીને કહે છે પાકિસ્તાન આપીશું પણ આમને (વિદેશીઓને) નીકળી જવા દો. આ તબક્કે ગાંધીનું કહેલું છે કે એક વાર લીગને સરકાર બનાવવા દો પછી આપણે માર્ગ કાઢીશું. અત્યારે તો આપણે માત્ર ટ્રાન્સફર ઓવ્વ પાવર(transfer of power)ને ટેકો આપીએ, વિભાજનને નહીં. આ તબક્કે સમાજવાદીઓને પણ તેઓ પૂछે છે : તમે મારી સાથે છો ? પરંતુ કોઈ તેમને ખાતરીબંધ જવાબ આપી શકતું નથી. ગાંધીની સાથે ઊભા રહેવાની હિંમત કોઈએ ન બતાવી.

આમ વિભાજનથી દેશને બચાવવાની કોશિશ તેઓ કરતા રહ્યા. ૧૯૪૨માં ગાંધીએ કહેલું — દેશનું વિભાજન મારી લાશ પર જ થશે. આમ છતાં વિભાજન પૂર્વની આ જલદ ક્ષણોમાં ગાંધી એકલા-અટૂલા છે. લૉર્ડ માઉન્ટબેટન બ્રિટિશ ચાલ અનુસાર — પેલી વેવેલ સાથેની વાતચીત મુજબ ક્લેન્ડરને વળગી રહેવાની વાત સબબ જલ્દબાજથી

શ્રી કુમાર પ્રશાંત

આગળ વધી રહ્યા અને કલ્પિત રીતે પાકિસ્તાન જેવા દેશને પણ્ણમી દેશોના ભાવિ થાણા તરીકે રાખીને વાત આગળ વધારે છે.

અહીં ગાંધી લાચાર બની જાય છે. સંઘર્ષનો સેનાપતિ જાણે છે કે હવે સંઘર્ષ શક્ય નથી. તેઓ માત્ર સત્તાની ફેરબદલીમાં જ સંમત હતા પણ વિભાજન વાસ્તવિકતા બનીને આવે છે. કલ્યના બહારનો જેનોસાઈડ, વિનાશ, આબાઈની અદલી-બદલી અને બેસુમાર કરુણતાભર્યા વ્યવહાર. સ્થિતિ બંને દેશોમાં અંકુશ બહાર જાય છે. દિલ્હી શરણાર્થીઓથી ઊભરાવા લાગે છે. ઘણા મુસલમાનો હજુ દિલ્હી છોડવા તૈયાર નથી. સરદાર ગાંધીજીને લેવા રેલવે સ્ટેશને ગયા છે. તેમનો ચહેરો બિલકુલ કાળો પડેલો છે. અદાલત અત્યંત ખરાબ છે. પરસ્પરનો વિશ્વાસ વિનાશમાં પલટાઈ જવા લાગ્યો.

છેલ્લી આશા તરીકે ગાંધીજી પાકિસ્તાન જવા તૈયાર થાય છે અને તે પણ વિજા-પાસપોર્ટ વિના. જાણે બંને દેશો હજુ એક જ છે તેની સાબિતી રૂપે. જીજા વાતચીત મુજબ આ શરતે પણ ગાંધીને આવકારવા ઈચ્છે છે; પરંતુ ત૦મી જાન્યુઆરીના દિવસની ઘટનાથી આ તેજસ્વી તારલો લય પામે છે અને શેષ રહે છે ઘટનાઓ, જે ઈતિહાસ રૂપે કાયમી સ્થાન પામે છે.

સંકલન : રક્ષા વ્યાસ

મારા જ શબ્દોનું ખૂન

એક વાર બે સ્ત્રીઓએ જમીનની બાબતમાં ખલિલ જિભાનની સાથે મોટી છેતરપિંડી કરી. કવિનું દિલ ગુર્સાથી ધૂધવાઈ ગયું અને મનોમન નક્કી કર્યું કે આ બંનેને અદાલતના પાંજરામાં ઊભાં રાખીને જ જંપીશ. ન્યાયમૂર્તિ એમને સખત સજી કરે તો જ મારા ઘવાયેલા હદ્યને શાતા વળશે. આ બે સ્ત્રીઓએ પ્રપંચપૂર્ણ વ્યવહાર કરીને જિભાનને આર્થિક રીતે સાવ મુઝલિસ બનાવી દીધો હતો.

આમાંની એક સ્ત્રી જિભાનની પાસે એનું જ પુસ્તક ‘ધ પ્રોફેટ’ લઈને આવી અને સવાલ કર્યો, ‘તમે એમને અદાલતમાં સજી અપાવવા માંગો છો તે કેટલે અંશે યોગ્ય ગણાય ? ‘પ્રોફેટ’ પુસ્તકમાં તમે આદેખેલાં ઉત્કૃષ્ટ વિચારો અને વ્યાપક ભાવનાઓનું શું ? જીવનનું આવું ઉત્કૃષ્ટ ચિંતન તમે લખ્યું છે તે તમને લાગુ ન પડે ? કે માત્ર બીજાને માટે જ છે ?’

ભાવનાશીલ સજ્જક કહ્યું, ‘વાત વિચારવા જેવી છે. હું તમને અદાલતમાં ઊભા કરીને મારા પુસ્તક સાથે બેવક્ફાઈ તો કરતો નથી ને ? જીવનની કણિક ભ્રમણ સમાન ધનને ખાતર હું મારા જ શબ્દોનું મારે હાથે ખૂન નહીં કરું ?’

ખલિલ જિભાનને ‘પ્રોફેટ’ની પ્રસ્તાવના યાદ આવી. એમાં એમણે લખ્યું હતું, ‘હું જ્યારે ‘પ્રોફેટ’ લખી રહ્યો હતો, ત્યારે એ પુસ્તક મને લખી રહ્યું હતું.’

શું આ શબ્દો માત્ર આંબરયુક્ત હતા ? સર્જક-વિચારક ખલિલ જિભાને પોતાના શબ્દગૌરવને ખાતર અદાલતનાં બારણાં ખખડાવવાને બદલે હાનિ સહન કરવાનું નક્કી કર્યું તેમ જ બંને સ્ત્રીઓએ કરેલા અન્યાયને ભૂલી એમને ક્ષમા આપી.

પૌરાણિક ઘડિયાળ

મારા પ્રાચીન સંગ્રહસ્થાનમાં એક ઘડિયાળ છે. દર રવિવારે જૂની વસ્તુઓ વેચાય છે ત્યાં લટાર મારવા જવાનો મારો કાર્યક્રમ રહેતો. શ્રીમતીજી મારાં બિસ્સાં તપાસી એક પણ પૈસો નથી તેની ખાતરી કરીને પણી જ જવા દેતાં; ‘જો જો હો, કશું જ લાવશો નહીં’ એમ છેક ડેલી સુધી પાછળ આવીને બેગણ વાર કહી જતાં. લગ્નજીવનની શરૂઆતમાં તો ‘કંઈ પણ જૂની ચીજ લાવો તો મારા સમ !’ એમ ગળગળાં થઈને કહેતાં; સાંભળીને હુંય ગળગળો થઈ જતો. પણ સમય જતાં સમની અસરકારકતા ઓછી થઈ એટલે તેમણે સમ દેવાનું બંધ કર્યું ને ધમકી દેવાનું શરૂ કર્યું. અમુક વર્ષો પછી મારાં સંતાનોમાંથી કોઈને સાથે મોકલતાં. હું કંઈ પણ ખરીદવા તત્પર થાઉં કે તરત જ પુત્ર કે પુત્રી ‘પણ્ણા ! મારી મમ્મીએ ના પાડી છે’ કહી પોતાની માતૃભક્તિ પ્રગટ કરે અને આ એક જ વાક્ય મને કંઈ પણ ખરીદતો અટકાવવા માટે પૂરતું થઈ પડતું.

છતાં આ ઘડિયાળ ખરીદાઈ ગઈ. એક લારીમાં તેનાં દર્શન થતાં જ જાણે ‘આત્માએ આત્મનું ઓળખ્યો ! ઘડિયાળ મારી પત્ની માટે શોક કરતાંય વધુ વસમી થઈ પડ્યે તેનો ખ્યાલ હોવા છતાં મેં ખરીદી – મારે ખરીદ્યી પડી. ‘આ ઘડિયાળ...’ મેં લારીવાળાને પૂછ્યું. ‘પણ્ણા !...’ મને ચલિત થતો જોઈ પુત્રે ચેતવણી ઉચ્ચારી, ‘પાંસઠ રૂપિયાનું ઘડિયાળ પચીસમાં આપી દેવું છે.’ લારીવાળાએ કહ્યું ને એ સાંભળીને મારો આત્મા ઉશ્કેરાઈ ગયો. આમ છતાં ખરીદી ટાળવા મેં પ્રામાણિક પ્રયત્ન કર્યો : ‘પાંચ રૂપિયામાં આપવું છે ?’ પેલો દિંમૂઢ બનીને મારી સામે જોઈ રહ્યો. મારી સાહસિકતા પર વારી જઈને એણે કહ્યું : ‘જાવ રાજા, આપી !’...ને ઘડિયાળ મારે ઘરે આવી. ઘડિયાળ લીધી ત્યારે ચાલતી હતી ખરી, પણ કેટલાંક પાગો લેખકનાં ચલાવ્યાં ચાલતાં નથી, પણ પોતાની ઈચ્છા મુજબ ચાલે છે તેમ આ ઘડિયાળ સ્વૈરવિહારિણી હતી.

ઘડિયાળ સવારથી બાપોર સુધી દર કલાકે ૩૭ મિનિટ આગળ રહેતી, બપોરથી સાંજ સુધી દર કલાકે ૨૭ મિનિટ પાછળ રહેતી; રાતે દર કલાકે ૨૩ાં મિનિટ આગળ જતી; તો કોઈ વખત ૧૮ મિનિટ પાછળ જતી. એ ઘડિયાળમાં જોઈને સમય નક્કી કરવા માટે અમારે કાગળ-પેન્સિલ લઈને સરવાળા-બાદબાકી કરવા બેસવું પડતું. આ ઘડિયાળ આ રીતે દસ વર્ષ ચાલી જેને પરિણામે અમારા આખા કુંઠુંબના સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર પાકા થઈ ગયા. મારા નાના ભાઈને આ તાલીમને પરિણામે નામું લખવાની નોકરી મળી ગઈ. મારા પુત્રનો બીજગણિતના વિષયમાં એના વર્ગમાં પહેલો નંબર આવવા માંડ્યો.

ઘડિયાળમાં ટકોરા પણ જેટલા વાગ્યા હોય તેટલા જ પડે એવો નિયમ ઘડિયાળે કદી સ્વીકાર્યો ન હતો. કોઈ વાર એ દિવસો સુધી પ્રશાંત રહેતી તો કોઈ વાર ટકોરા પડવા

શરૂ થાય પછી આખો દિવસ ને અર્ધી રાત્રી પડ્યા જ કરતા. ટોઈ વાર દિવસે ટકોરા પડ્યા કરે ને રાત્રે મૌન ધારણ કરે; ટોઈ વાર દિવસનું મૌન હોય તારે રાત્રે વાચા ફૂટતી.

ઘડિયાળ લીધા પછી અમારી પોશમાં એક સજજન રહેવા આવ્યા. એક દિવસ રાત્રે ગ્રંથ વાગ્યે તેમણે મારું દ્વાર ખખડાયું. નવા પોશનીને કંઈ જરૂર પડી હશે એમ માનીને મેં બારણું ઉધાડ્યું.

‘આ તમારી ઘડિયાળમાં ટકોરા કેમ બંધ થતા નથી?’ જગતમાં કેટલાક પ્રશ્નો અનુત્તર રહેવા જ સર્જ્યા હોય છે; આ પ્રશ્ન પણ તેવો જ હતો.

‘કુમ?’ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન હોવાથી મેં પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો.

‘આ ટકોરા પડ્યા જ કરે એટલે મને ઊંઘ નથી આવતી..’

છોક્કું ધાનું રહેતું ન હોય તો કંઈક ઉપાય થાય, પણ ઘડિયાળની બાબતમાં તો કોઈ ઉપાય ન હતો. મેં તેમને આશાસન આપતાં કહ્યું : ‘પહેલાં તો મને પણ આ રીતે ઊંઘ ન આવતી. પણ હવે હું ટેવાઈ ગયો છું. અત્યારે તો ઘડિયાળની નીચે પથારી હોય તોય હું ઊંઘી શકું છું.’

ત્યારે તો એ ગયા. પણ બીજે દિવસે મળ્યા ત્યારે તેમની આંખો લાલઘૂમ હતી.

‘આખી રાત ઊંઘ ન આવી. ટકોરા જ ગણ્યા કર્યા. ગણ્યાનું ન હોય તોય સાલું ગણાઈ જાય તેનું શું?’ તેમણે કહ્યું.

‘પણ રાત્રે સાડાચાર પછી તો ટકોરા બંધ પડી ગયા હતા.’

‘હા, પણ મને થયાં કરતું કે હમણાં ટકોરો પડશે; એ પડ્યો!...ને એમ કરતાં સવાર પડી ગયું.’ અઠવાડિયા પછી તેમણે પચાસ રૂપિયામાં એ ઘડિયાળ ખરીદી લેવાની મને ઓફર કરી, પણ હું તેમની ઓફર સ્વીકારી શક્યો નહીં. થોડા દિવસ પછી તો એ પણ ટેવાઈ ગયા; ઊલટું તેમને ઘડિયાળમાં રસ પડ્યો. મારી પાસેથી ઘડિયાળના આગળપાછળ રહેવાનું કોષ્ટક લઈ ગયા ને રવિવારે આરામખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા ઘડિયાળનો સાચો સમય શોધ્યા કરતા. ગ્રંથ મહિના પછી તેમને એકાઉન્ટન્ટ તરીકે પ્રમોશન મળ્યું તેમાં મારી ઘડિયાળનો ફાળો મોટો હતો તેમ હું માનું છું.

સમય કદ્દી કોઈને માટે અટકતો નથી એવું દર્શાવનારી ઘડિયાળ પોતે જ આજે તો અટકી ગઈ છે. આ ઘડિયાળ જો ચાલ્યા કરી હોત તો અમારા કુટુંબમાંથી કોઈ મહાન ગણિતશાસ્ત્રીની ભેટ ભારતને મળી હોત એ બાબતમાં મારા મનમાં કોઈ શંકા નથી!

અતીતની ગૌરવગાથા ગાતા આ રતની મારું ઘર આજેય શોભી રહ્યું છે.

— રતિલાલ બોરીસાગર

વાચકમિત્રોને

હેલ્લાં વીસ વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાંડીની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ — એ સરનામે મોકલશો. ગ્રંથ વર્ષનું લવાજમ (૪૫૦ રૂ.) પણ એકસાથે ભરી શકાશે. ડ્રાફ્ટ કે ચેક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો.

નવતર પ્રયોગ

સામાન્ય રીતે પુસ્તક-વિમોચનનો કાર્યક્રમ ઔપચારિક વિધિવિધાન અને પુસ્તક-પરિચયમાં સમાપ્ત થઈ જતો હોય છે, પરંતુ ગૂજર પ્રકાશને પ્રગટ કરેલા કુમારપાળ દેસાઈના ‘પરમનો સ્પર્શ’ પુસ્તકનું રસપદ અને ઉત્ત્વાસદાયી રીતે વિમોચન યોજવામાં આવ્યું. વિમોચનના આ વિશિષ્ટ પ્રકારના સમગ્ર કાર્યક્રમની પરિક્લયના શ્રી ધીરુભાઈન પટેલે કરી હતી અને એમાં મોક-કોર્ટ દ્વારા લેખકની સામે આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા હતા.

પ્રારંભમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેડે આ પુસ્તક વિશે કહ્યું કે શબ્દ અને શુંત સાથે વર્ણાથી કામ પાડનાર ‘અક્ષરના યાત્રી’ એવા કુમારપાળને એક આરોપી તરીકે કોર્ટમાં રજૂ કરવાનું સર્જનાભક પણ રમ્યું અટકચાણું, ‘આંધળી ગલી’ના સર્જક ધીરુભાઈને જ સૂઝે ! એ પછી આ પુસ્તકનું વિમોચન કર્યા બાદ કહ્યું કે આ પુસ્તકમાં ૪૪ લેખો છે. આપણી રોજ-બ-રોજની જીવનયાત્રા કરી રીતે પરમ-આનંદયાત્રા બને તે અંગેની ચર્ચા-વિચારણા ને મથામણ એમાં સરળ-સુભોધક વાણીમાં રસપદ રીતે રજૂ થઈ છે. એમાં ક્યાંય લેખકનો અહ્મુ વાગતો નથી. વ્યાપક કરુણાભાવ તેમજ સદ્ગ્રાવનું એમાં ચલણ-વલણ છે. આ પુસ્તકમાં કેન્દ્રસ્થાને છે સાત્ત્વિકતા અને શમ શાન્તરસ તેમાં સ્થાયી છે; પરંતુ એમાં સત્સંગના અમૃતનો આસ્વાદ પણ પામી શકાય છે. કુમારપાળે સરેરાશ જનસમાજને નજર સામે રાખીને, સેતુબંધની રીતે એમની સાથે સંકળાઈને સાચા સુખ અને પ્રસન્નતાનો પ્રસાદ હેત અને હોંશથી ધર્યો છે. સ્નેહ, સમતા ને સદ્ગ્રાવથી એમની કલમે એવાં ગુલાબ ખીલવ્યાં છે, જેની સાત્ત્વિક સુવાસ માણસું માણસું આપણાને પરમનો સ્પર્શ – પરમનો પાસ લાગવા માંડે. આ શ્રેયસ્કર વાડ્મય પુરુષાર્થ માટે આપણે કુમારપાળભાઈને તથા એમના ગ્રંથરલના પ્રકાશક મનુભાઈને અભિનંદન તેમજ શુભેચ્છાઓ આવ્યું છું.

એ પછી ‘મોક-કોર્ટ’નો પ્રારંભ થયો. એમાં બચાવ પક્ષના વકીલ તરીકે રતિલાલ બોરીસાગર અને ફરિયાદી પક્ષના વકીલ તરીકે અર્થન ત્રિવેદી હતા. જ્યારે આરોપી સામેના સાક્ષી તરીકે કબિ અને ફોરેસ્ટ ઓફિસર ઉન્મેષ કટકટિયા તરીકે આશિષ કક્કડે, મનોચિકિત્સક કુલદીપ રાયટકા તરીકે કબીર ઠાકોરે, સામાજિક સલાહ લેનાર પેસ્ટનજી પસ્તાકિયા તરીકે નિસર્ગ ત્રિવેદીએ, શિરીન તરીકે બિંદુ ઉપાધ્યાયે ભૂમિકા ભજવી હતી. કોર્ટના શિરસ્ટેદાર તરીકે જિગીયા ત્રિવેદીએ કામગીરી બજાવી હતી. કોર્ટમાં ન્યાયમૂર્તિ તરીકે શ્રી અમર ભાડ હતા અને મોક-કોર્ટના મારંભે કુમારપાળ દેસાઈ સામે પાંચ આરોપો મૂકવામાં આવ્યા.

૧. કદી ટેસ્ટ કિકેટ રમ્યા નથી તેમ છતાં આરોપીએ કિકેટ ઉપર પુસ્તકો લખીને કિકેટ નિષ્ણાત હોવાનો દાવો કરવાની ધૃત્યાત્રા કરી છે.

૨. આરોપીએ ૧૯૫ પુસ્તક લખીને વૃક્ષોનું નિકંદન કાઢ્યું છે.

૩. આરોપી પાસે પોતાની અંગત સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે આવતા લોકોની સમસ્યા હલ થવાને બદલે વધી જાય છે.

૪. આરોપીને એમ છે, કે તેઓ જ બધું સંભાળે છે. અનેક સંસ્થાઓમાં અનેક ભૂમિકાઓ ભજવે છે.

૫. આરોપીએ કોઈ ધર્મગુરુ ન હોવા છતાં એમણે ‘પરમનો સ્પર્શ’ પુસ્તક લખીને સમાજને દોરવણી કરવાની યેષા કરી છે.

એ પછી ન્યાયમૂર્તિશ્રીએ આરોપીને પૂછ્યું કે આ આરોપો કબૂલ છે? ત્યારે આરોપીએ ઈન્કાર કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે આ પાંચેય આરોપો કરનારાઓનો હેતુ આમ કરીને તેઓ પોતે પ્રતિષ્ઠા હંસલ કરવા માગે છે, તે છે. આજકાલ બેફામ આસ્કેપો કરવા એ પ્રતિષ્ઠિત વ્યવસાય બની ગયો છે અને તેથી આ આરોપો બદહિરાદાથી, વેન્ટિલેટર પર રહેલા આખરી શાસ લેતા પોતાના દુર્વિચારોને પ્રાણવાયુ આપવા કે ટીઆર્પી મેળવવા માટે કર્યા છે. એ પછી ફરિયાદ પક્ષના વકીલ અર્થન ત્રિવેદીએ આરોપીની ડિકેટ લેખકની ક્ષમતા ચકાસવા માટે વકીલે બાઉન્સર ચાઈના મેન અને હેટ્રીક એટલે શું? તેવા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા અને આરોપીએ તેનો જવાબ આપ્યો હતો. એમના અંગત જીવનમાં બનેલી ઘટનાઓ પણ પૂછી અને ત્યારે આરોપીએ વિનુ માંકડ અને અશોક માંકડ વચ્ચેની સિંગલ ડુનમિન્ટનું ઉદાહરણ આપ્યું હતું. એ પછી પુસ્તકના પ્રકાશક મનુભાઈ શાહને બોલાવવામાં આવ્યા અને એમણે લેખકનાં ૧૯૫ પુસ્તકો છાપીને વૃક્ષોનું કેટલું નિકંદ્ન કાઢ્યું તે અંગે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો.

ફોરેસ્ટ ઓફિસર અને કવિ હૃદય એવા ઉન્મેશ કટકટિયાએ વૃક્ષોની વેદના રજૂ કરી હતી, પણ એને અંતે બચાવ પક્ષના વકીલ રતિલાલ બોરીસાગરે કહ્યું કે પુસ્તકો મનુષ્યનાં જીવનઘડતરમાં ધર્ષો ભાગ ભજવે છે અને મનુષ્યને સંબેદનશીલ બનાયે છે. આથી મારા કલાયન્ટે પુસ્તકો લખીને અને મનુભાઈ શાહે તે છાપીને સમાજની મૂલ્યવાન સેવા કરી છે.

એ પછી આરોપી પરના ગ્રીજા આરોપને માટે પેસ્તનજી પસ્તાકિયા અને એમનાં પત્ની શિરીન પસ્તાકિયાને સાક્ષીના પાંજરામાં ઊભાં રાખવામાં આવ્યાં. પેસ્તનજીએ કહ્યું કે મારી પત્ની પહેલાં મારી જોડે બહુ લડતી હતી, ગુસ્સો કરતી હતી, પણ એને આરોપી કુમારપાળે સમજાવ્યું કે તારે પતિ જેવો છે, તેવો સ્વીકારી લેવો. ગુસ્સો કરવો નહીં, પણ એને પરિણામે પેસ્તનજીએ કહ્યું કે એમના જીવનમાં ગુસ્સો કરવાથી જે પ્રશ્નો હતા તેનાથી વધુ પ્રશ્નો તેણીની શાંતિથી ઊભા થયા છે.

આરોપી પર અનેક સંસ્થાઓનાં સંચાલન કરી રહ્યા છે તેવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારે બચાવપક્ષના વકીલ રતિલાલ બોરીસાગરે કહ્યું કે મારા કલાયન્ટ સંસ્થા-સંચાલનનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે. જેનો અનુયાયીઓને ભાર ન લાગે તે જ સાચો નાયક. મારા કલાયન્ટ અનેક સંસ્થાઓનો ભાર ઉદાવે છે, પણ સંસ્થામાં કામ કરતા નાના-મોટા કર્મચારીને એમની હાજરીનો ભાર લાગતો નથી. ઊલદું મારા કલાયન્ટ તો નાના-મોટા દરેક કર્મચારીને એવું ફીલ કરાવે છે કે સંસ્થા માટે તે કેટલી અગત્યની વ્યક્તિ છે અને

આ અંગે સાક્ષી તરીકે એમણે એમની સાથે વિશ્વકોશમાં કાર્ય કરી રહેલાં નિલિની દેસાઈ અને કિશોર પરમારને રજૂ કર્યા હતાં.

ત્યારબાદ પાંચમો આરોપ હતો કે ધર્મગુરુ ન હોવા છતાં ‘પરમનો સ્પર્શ’ પુસ્તક લખીને એમણે સમાજને દોરવણી આપવાની ચેષ્ટા કરી છે. આવા પુસ્તકને કારણે લોકોના મનમાં બદલાવ આવે છે, તેવો આક્રોપ મનોચિકિત્સક કુલદીપ રાયટંડાએ કર્મો હતો, ત્યારે એના જવાબમાં બચાવ પક્ષના વકીલે આધ્યાત્મિક ગરિમા ધરાવતા પૂજ્યશ્રી રાકેશભાઈનું અને ‘પ્રભુદ્ધ જીવન’ના તંત્રી શ્રી સેજલ શાહનું મંતવ્ય વાંચ્યું હતું. ત્યારબાદ તેમણે ધીરુબહેન પટેલને આ પુસ્તક અંગે પૂછ્યું હતું, ત્યારે એમણે કહ્યું કે મને ઘણી વાર આશર્ય થતું કે કુમારપાળભાઈ પાસે એવી કંઈ શક્તિ છે કે આટલું બધું કામ કરે છે છતાં અકળાયેલા, મૂંજાયેલા કે ગુસ્સે થયેલા જોયા નથી. વારંવાર કહ્યું કે એનું રહસ્ય અમને કહો તો અમને પણ લાભ થાય, પણ એમણે ઉડાઉ જવાબ આપ્યા. શ્રી મનુભાઈ શાહે આ પુસ્તક છાપ્યું અને મેં પહેલા કવરથી છેલ્લા કવર સુધી વાંચ્યું અને મને મારા પ્રશ્નનો જવાબ મળી ગયો. આ રહસ્ય આ પુસ્તકમાં છે. જીવનમાં આનંદથી, શાંતિથી જીવવું હોય તો આધ્યાત્મિક સ્પર્શ પામીને જીવવું જોઈએ. આ પુસ્તક મળ્યા પછી હવે લેખક સુધી જવાની જરૂર રહી નથી.

ફરિયાદી પક્ષના વકીલ અર્થન ત્રિવેદીએ પ્રશ્ન કર્યો કે તમે એવું કયું પ્રકરણ વાચ્યું કે જે વાંચીને તમે અહોહો થઈ ગયાં. ત્યારે ધીરુબહેન પટેલે કહ્યું કે સાધન્ત વાંચ્યું. એમાંથી એક પણ ફકરો મને મળ્યો નહીં કે જેથી અહોહો ન થાય, ત્યારે આ પુસ્તક અંગે ન્યાયમૂર્તિએ આરોપીને કહ્યું કે તમારે કશ્યું કહેવાનું છે? તો કુમારપાળ દેસાઈએ જણાવ્યું કે આ પુસ્તક એ કોઈ ઉપદેશકની જુબાની નથી, કોઈ ધર્મગ્રંથની કહાની નથી, કોઈ ગુરુની ગરવી ગાથા નથી, કોઈ ધર્મસિદ્ધાંતોની ચર્ચા નથી, કોઈ સંપ્રદાયની સાંકડી માનસિકતાની વાત નથી. આમાં તો છે માણસની વાત. એના ભીતરની વાત.

સામાન્ય રીતે પરમની સામે ઊભા રહીને માણસ એની યાચના કરે છે, પણ અહીં

પરમ માણસને માટેની એની ભરજી સમજાવે છે. બે હાથ પહોળા કરીને આ પરમ તમને ભાવભર્યું આવિંગન આપવા અતિ આતુર છે. એને માટે તમારા જીવનનું નિર્ધારણ તમારા હાથમાં છે. તમારી સાહજિકતા ધરાવતી આંગળીઓથી, મુલાયમ હૃદય જેવી પીંછી વડે પોતીકા રંગોને પસંદ કરીને તમારા આકારોથી તમારું પોતાનું જીવનસૂત્ર રચ્યો.

યોગી અરવિંદની ‘સાવિત્રી’ના ૧૧મા ગ્રંથની પહેલી કરી,

Heaven's call is rare,
rarer the heart that heeds.

સાદ સ્વર્ગનો વિરલ

તેને આવકારતું હૈયું અધિક વિરલ.

એ અધિક વિરલ હૈયું શસતું, ધબક્તું, પરમને સ્પર્શતું કરવું તેનું નામ છે પરમનો સ્પર્શ. આ છે આ ગ્રંથનો મર્મ.

અંતે ન્યાયમૂર્તિ અમર ભષે ચુકાદો આપતાં જણાવ્યું કે આરોપી નિવૃત્ત શિક્ષક છે, પત્રકાર છે, લેખક છે, સાહિત્યસર્જક છે, ‘પદ્મશ્રી’ ‘જૈનરલ’ જેવાં અનેક સન્માનોથી વિભૂષિત છે. વિશ્વકોશનું અંગ છે, જૈન ધર્મદર્શનના ચિંતક પણ છે. આવી અવિરત સતત કાર્યરત વ્યક્તિઓ બહુ ઓછી હોય છે. એમણે અનેક ભૂમિકાઓ ભજવી છે. એની એક જ સજા હોય શકે કે થાક્યા વગર કાર્યરત રહેવું અને રુચિનું ઘડતર થાય તેવાં કાર્યો કરવાં જોઈએ.

પ્રથમ આરોપ અંગે જણાવ્યું કે કિકેટ પરનાં લખાણો આરોપીના બહુઆયામી વ્યક્તિત્વનું એક પાસું છે. કિકેટ વિશે લખવા માટે કિકેટર હોવું જરૂરી નથી, સાહિત્યના ઘણાં વિવેચકોનાં ઉદાહરણ આપી શકાય જેમણે કાવ્યસર્જન કર્યું નથી, પણ કવિતાનું ઉત્તમ વિવેચન કર્યું છે. વૃક્ષ-નિર્કંદ્નના બીજા આરોપ અંગે ન્યાયમૂર્તિએ જણાવ્યું કે પુસ્તકો રુચિનું સંવર્ધન કરનારાં અને પરિસ્કૃત કરનારાં તથા સાહિત્યિક અને સામાજિક રુચિનું સન્માન કરનારાં છે. ત્રીજો આરોપ ફગાવી દેતાં ન્યાયમૂર્તિ અમર ભષે કહ્યું કે આરોપી કુમારપાળ લોકોની સમસ્યા વધારતા નથી, પરંતુ એમની હાજરીથી લોકો હળવાશ અનુભવે છે. આવો જુદ્ધો અને પાયાવિહોણો આરોપ કરવા માટે અદાલતે ફરિયાદીના વકીલ અર્થન ત્રિવેદીને વિશ્વકોશ રૂપી અદાલતમાં નજીકના ભવિષ્યમાં જ એક નાટક ભજવે તેવો દંડ ફટકાર્યો. ‘પરમનો સ્પર્શ’ પુસ્તકની વાત કરતાં ન્યાયમૂર્તિશ્રીએ કહ્યું કે લેખકે પરમના સ્પર્શની વાત કરી છે. હવે આરોપી ‘પરમની ફોરમ’, ‘પરમનો સ્વાદ’, ‘પરમનો સાદ’ અને ‘પરમનું દર્શન’ એવાં પુસ્તકો આપે જેથી પંચેન્દ્રિયથી પરમની અનુભૂતિ પરિપૂર્ણ થાય. અંતે ન્યાયમૂર્તિએ કહ્યું કે અદાલતે આપેલ હુકમ અને સજાનો અમલ થયો છે કે નહીં તેનો રિપોર્ટ અદાલત સમક્ષ ચાર માસમાં રજૂ કરવાના હુકમ સાથે આ અદાલતની આજની કાર્યવાહી સમાપ્ત થાય છે. આ પ્રસંગે બાલકૃષ્ણ દોશી, પી. કે. લહેરી, સતીશ વ્યાસ, વિજય પંડ્યા, મનસુખભાઈ મેદાણી, પ્રકાશ ભગવતી, ગૌરવ શેઠ, જનક દવે, રજનીકુમાર પંડ્યા, જયંત જોશી વગેરે શ્રોતાજનો મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા અને સંસ્થાના બીજા સભાગૃહમાં પણ આ કાર્યક્રમ દર્શાવાયો હતો.

આગામી કાર્યક્રમો

❖ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભર્દુકર વિધાદીપક શાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠીના ઉપક્રમે મે મહિનામાં નીચે મુજબ બે વ્યાખ્યાનો સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજવામાં આવ્યાં છે :

૨૨ મે, ૨૦૧૮, બુધવાર : વિષય : કચ્છના ગુજરાતી સાહિત્યમાં કચ્છના પરિવેશનું પ્રતિબિંબ
વક્તા : ડૉ. દર્શના ધોળકિયા

૨૮ મે, ૨૦૧૮, બુધવાર : વિષય : કિકેટનો આગામી વર્દ્દ ક્રિ : પરિસ્થિતિ, પરિવર્તન અને પરિણામ
વક્તા : કોમેન્ટેટર શ્રી સુધીર તલાટી

ગાધવિશ્ય

(સર્જનાત્મક સાહિત્ય, વિષેયન અને સંશોધનનો ગાધોત્સવ)

❖ ૬ મે ૨૦૧૮, ગુરુવાર : સાંજના ૫-૩૦

શ્રી કિશોર પંડ્યા દ્વારા સાહિત્યકાર શ્રી વિહુલરાય યજેશ્વર આવસ્તથીના સર્જન અને જીવન વિશે વક્તવ્ય તેમજ તેમની પ્રાખ્યાત કૃતિ ‘મીઠી માથે ભાત’નો રસાસ્વાદ કરાવશે.

શ્રી મનસુખભાઈ મેદાણી પ્રેરિત

સ્વાસ્થ્ય-યોગ વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠી

❖ ૨૫ મે ૨૦૧૮, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦

વક્તા : રાજવૈદ્ય શ્રી એમ. એચ. બારોટ

વિષય : આયુર્વેદ, આપણો આહાર અને દીર્ଘયુધ્યની ચાવી

જીવન-ઉત્કર્ષ વ્યાખ્યાનમાળા

❖ ૩૧ મે ૨૦૧૮, શુક્રવાર : સાંજના ૫-૩૦ (‘વર્દ્દ નો-ટોબેકો ૩’)

વક્તા : ડૉ. ગીતાબહેન જોશી

વિષય : કેન્સરથી ડરીએ નહીં

વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ

❖ ૧૬ મે ૨૦૧૮, રવિવાર : સવારે ૧૦-૦૦

અધતન સુવિધાથી સજ્જ એવા એકસો બેઠકો ધરાવતા શેઠ દલપતભાઈ મગનભાઈ શારદાભુવન જૈન પાઠશાળા ટ્રસ્ટના સહયોગથી વિશ્વકોશમાં તૈયાર થયેલા શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ સભાગૃહનું ઉદ્ઘાટન.

નિશા : આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશરજી મ.

ઉદ્ઘાટક : બાલકૃષ્ણ દોશી

આગમ પ્રભાકર મુનિશ્રી પુષ્પવિજયજી ચંદ્રક અર્પણ સમારોહ

આગમ પ્રભાકર મુનિશ્રી પુષ્પવિજયજી ચંદ્રક સમિતિ દ્વારા ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સહયોગથી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જૈન ધર્મના વારસાને જગત સમક્ષ રજૂ કરનાર, ગ્રંથભંડારોને વ્યવસ્થિત કરીને સૂચિ ઉપલબ્ધ કરાવનાર, પ્રાચીન જૈનગ્રંથોના ઉદ્ઘારક તરીકે અનન્ય સેવા કરનાર તથા આગમ ગ્રંથોનું પરિશ્રમપૂર્વક સંપાદન કરીને ‘આગમપ્રભાકર’ બિરુદ્ધી સર્વત્ર જાણીતા એવા મુનિરાજશ્રી પુષ્પવિજયજી મ.સા.ની સ્મૃતિમાં અપાતો ચંદ્રક આદિવાસી સાહિત્યના સંશોધક ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલને એનાયત થશે. પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રજીની નિશામાં ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક દ્વારા આ ચંદ્રક આપવામાં આવશે અને ડૉ. પરમ પાઠક ચંદ્રક વિજેતાનો પરિયય આપશે.

ગ્રંથ-વિભોગન

આ પ્રસંગે ડૉ. ગૌતમ પટેલે લખેલા પૂજ્ય ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી ગણિ વિરચિત ‘જ્ઞાનસાર’ પુસ્તકનું વિમોચન થશે. જેમાં કુમારપાળ દેસાઈ વિમોચન કરશે તથા શ્રી મહેશ ગાંધી અતિથિવિશેષ તરીકે ઉપસ્થિત રહેશે.

પદ્મભૂષણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર જન્મશતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે

કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સંયુક્ત ઉપકરે પદ્મભૂષણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે વિશ્વકોશભવનમાં બે દિવસીય પરિસંવાદ યોજવામાં આવ્યો છે.

૧૦ મે, ૨૦૧૮, શુક્રવાર, સાંજના ૫.૦૦થી ૭.૦૦

ઉદ્ઘાટન સત્ર

સ્વાગત વક્તવ્ય : શ્રી કે. શ્રીનિવાસ રાવ * પ્રાસંગિક ઉદ્ભોધન : વિનોદ જોશી

ઉદ્ઘાટન વક્તવ્ય : દાઉદભાઈ ધાંયી * બીજ વક્તવ્ય : ચંદ્રકાન્ત શેઠ

અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય : શ્રી ધીરુભાઈ પટેલ * આભારવિધિ : નિસર્જ આહીર

૧૧ મે, ૨૦૧૮, શનિવાર, પ્રથમ સત્ર સવારે ૧૦.૦૦થી ૧૧.૩૦

અધ્યક્ષ : પ્રવીણ દરજ (વિવેચન)

બળવંત જાની (મણિલાલ નભુભાઈ વિશેનું કાર્ય)

અજ્ય રાવળ (સાહિત્યનો ઇતિહાસ)

દ્વિતીય સત્ર : ૧૧.૪૫થી ૧.૦૦

અધ્યક્ષ : મણિલાલ ડ. પટેલ (પ્રવાસ સાહિત્ય)

કિશોરસિંહ સોલંકી (નિબંધ)

અજ્યસિંહ ચૌહાણ (ચરિત્ર)

તૃતીય સત્ર : ૨.૩૦થી ૫.૦૦

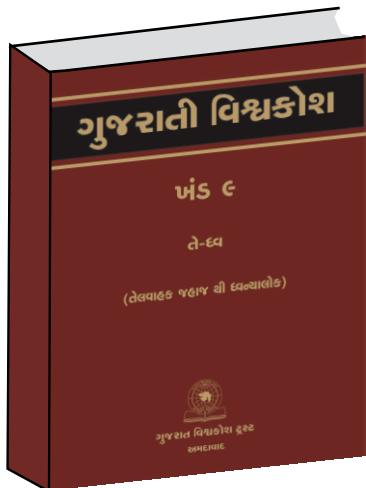
અધ્યક્ષ : કુમારપાળ દેસાઈ (વિશ્વકોશનો પ્રકલ્પ)

પ્રહુલ્લ રાવલ (સંપાદન)

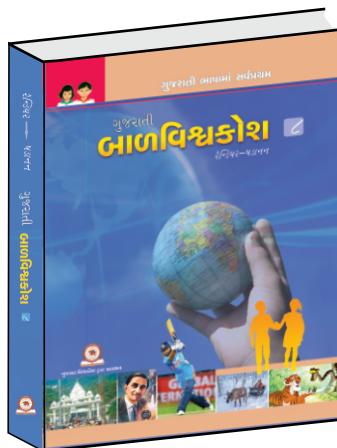
મણિલાલ પ્રજાપતિ (સ્વાધ્યાય અને સૂચિ)

ચતુર્થ સત્ર : ૫.૦૦થી ૬.૩૦

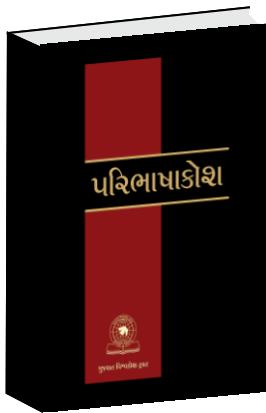
ગદ્યપઠન : જનક દવે, નિસર્જ ત્રિવેદી, અર્થન ત્રિવેદી

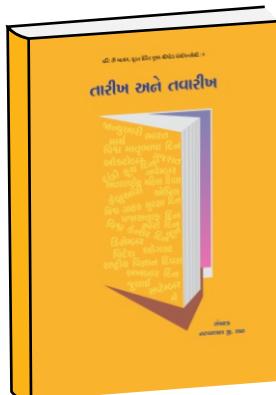
ગુજરાતી વિશ્વકોશ
ગ્રંથશ્રેણી ૧થી ૨૫ ગ્રંથોની
કિંમત ₹ ૨૭,૬૦૦ છે,
જે ₹ ૨૦,૮૨૫માં મળશે.

ગુજરાતી ભાગવિશ્વકોશ
(ભાગ ૧ થી ૮)
કિંમત ₹ ૬૦૦૦ છે,
જે ₹ ૫૭૫૦માં મળશે.

પરિભાષાકોશ
કિંમત ₹ ૪૦૦/-
જે ₹ ૩૦૦માં મળશે.

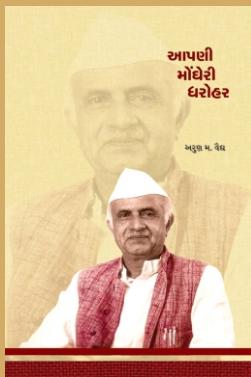
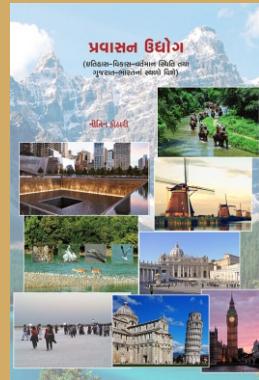
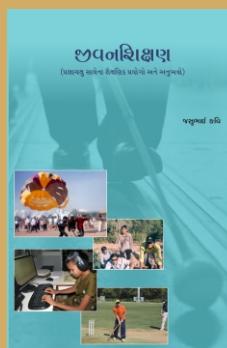
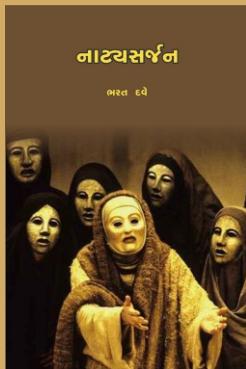
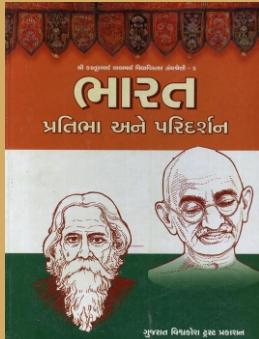

તારીખ અને તવારીખ
કિંમત ₹ ૬૦૦
જે ₹ ૪૫૦માં મળશે.

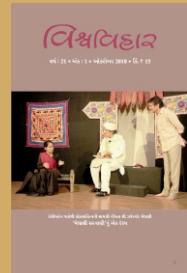
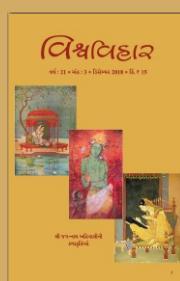
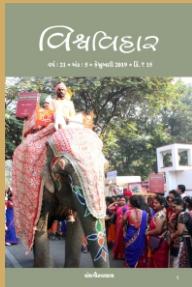
RNI No. GUJGUJ/1998/4459. Permitted to post at Ahd PSO On 5th every month under postal Regd. No. GAMC 1375 2018-20 issued by SSP Ahmedabad-9 Valid Upto 31-12-2020

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં પ્રકાશનો

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા વિવિધ ગ્રંથશૈલી અંતર્ગત વિવિધ વાચનસામગ્રી ધરાવતાં ‘ગુજરાત’, ‘ભારત’, ‘કેન્સર’, ‘માનવ જનીનવિજ્ઞાન’, ‘પર્યાવરण-સંહિતા’ વગેરે ૬૩ જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે.

વિશ્વની ગતિવિધિ સાથે તાલ મિલાવતું ગુજરાતી વિશ્વકોશનું સંપર્કપક
વાર્ષિક લવાજુમ ૧૫૦/- રૂ.

આ પ્રકાશનો ૨૫ % વળતરથી ઉપલબ્ધ થશે.

મુખ્ય વિકેતા અને પ્રાપ્તિરથાન
ગુજરાત એજન્સીઝ, રતનપોણ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, ફોન : ૨૨૧૪૪૬૬૬૩, ૨૨૧૪૭૬૬૦

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

૫૧/૨, રમેશપાઈ સોસાયટીની બાજુમાં, વિશ્વકોશ માર્ગ,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

